

REF

**Analiza o zaposlenosti Roma i Romkinja na
tržištu rada u Srbiji i zemljama Zapadnog Balkana**

Aleksandra STANKOVIĆ
Beograd, septembar 2022.

IMPRESUM

FONDACIJA ZA OBRAZOVANJE ROMA

**Analiza o zaposlenosti Roma i Romkinja na
tržištu rada u Srbiji i zemljama Zapadnog Balkana**

Izdavač

Fondacija za obrazovanje Roma

Za izdavača

Adi Sinani

Autor

Aleksandra Stanković

Prevod na engleski

Lexica

Lektura i korektura

Lexica

Svi termini koji se u Analizi o zaposlenosti Roma i Romkinja na tržištu rada u Srbiji i zemljama Zapadnog Balkana koriste u gramatičkom muškom rodu odnose se na prirodni muški i ženski rod.

Stavovi i mišljenja izneti u Analizi o zaposlenosti Roma i Romkinja na tržištu rada u Srbiji i zemljama Zapadnog Balkana predstavljaju stavove autora i ne odražavaju nužno zvanično stavove Nemačke razvojne banke KfW.

SKRAĆENICE

AP	Akcioni plan
APZ	Aktivna politika zapošljavanja
FOOO	Funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih
GIZ	Nemačka razvojna agencija
PZR	Poverenik za zaštitu ravnopravnosti
EK	Evropska komisija
EU	Evropska unija
IRL	Interno raseljena lica
NSZ	Nacionalna služba za zapošljavanje
SKRUG	Stalna konferencija romskih udruženja građana
OECD	Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj
PISA	Program za međunarodnu procenu znanja
REF	Fond za obrazovanje Roma
UNDP	Program Ujedinjenih nacija za razvoj
UNCHR	Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice

SADRŽAJ

UVOD	5
STANJE NA TRŽIŠTU RADA	7
ROMI I ROMKINJE NA TRŽIŠTU RADA	11
PRAVNI OKVIRI I STRATEŠKA DOKUMENTA	19
DEFICITARNA, IZUMIRUĆA I BUDUĆA RADNA MESTA	21
OBRAZOVANJE I TRŽIŠTE RADA	27
ZAKLJUČCI	36
PREPORUKE	38
LISTA TABELA	39
REFERENCE	40

UVOD

Pred vama je analiza o zaposlenosti, ali i zapošljivosti Roma i Romkinja u zemljama Zapadnog Balkana, sa fokusom na Srbiju. Ova analiza je sprovedena kao deo projekta „Pospešivanje zapošljivosti mladih Roma – faza II”, koji implementira Fondacija za obrazovanje Roma sa sedištem u Beogradu, a finansijski podržava Nemačka razvojna banka KfW u ime Vlade Federalne Republike Nemačke i Ministarstva za ekonomsku saradnju i razvoj.

Cilj ove analize je ukazivanje na stanje na tržištu rada u Srbiji i ostalih pet ekonomija Zapadnog Balkana (Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Kosovo¹ i Severna Makedonija), na poziciju Roma i Romkinja na tržištu rada, zatim istraživanje i izlaganje deficitarnih zanimanja i kadrovskih potreba u svakoj od zemalja i, konačno, njihovo ukrštanje sa podacima o obrazovnim profilima i kvalifikacijama koje Romi i Romkinje mogu da ponude od momenta stupanja na tržište rada. Osvrt nam je potreban kako bi se dobio pregled toga u pravcu kojih neophodnih, a nedostajućih zanimanja je potrebno usmeriti mlade Rome i Romkinje i omogućiti im osposobljavanje kako bi se povećala njihova konkurentnost na otvorenom i kompetitivnom tržištu rada.

Ovaj zadatak izazovan je iz više aspekata – imajući u vidu jako turbulentne izmene koje je sa sobom donela digitalizacija, globalizacija, a zatim i period pandemije koji je za nama, nezahvalno je precizno predvideti koja će zanimanja biti deficitarna u budućnosti, posebno na dugoročnom planu, te smo ograničeni na rukovanje podacima o trenutno deficitarnim zanimanjima, što je trend koji može da se promeni u predstojećem petogodišnjem periodu. Zatim, precizni podaci o zaposlenosti Roma i Romkinja i razmerama nezaposlenosti ove etničke grupe su retki. Ustav Republike Srbije iz 2006. godine jasan je po pitanju izjašnjavanja o nacionalnoj pripadnosti – garantovano je pravo da to ne mora da učini nijedan građanin/ka Republike Srbije. Usled bojazni od systemske i individualne diskriminacije, neretko se dešava da se pripadnici romske nacionalne manjine o svojoj nacionalnosti ne izjašnjavaju pri upisu u zvanične državne registre (popis stanovništva, evidencija Nacionalne službe za zapošljavanje), a institucije niti mogu niti žele na tome da insistiraju, što rezultira nepotpunim podacima, te o poziciji romske populacije izvodimo zaključke na osnovu onog dela uzorka o kojem su nam informacije dostupne. Nešto je bolja situacija u onim oblastima koje uz izjašnjavanje o pripadnosti romskoj nacionalnoj manjini donose određene benefite – zbog toga nešto potpunije podatke možemo pronaći na području srednjeg obrazovanja i kvalifikacija koje Romi stiču tokom trogodišnjeg ili četvorogodišnjeg školovanja usled mogućnosti primene afirmativnih mera prilikom upisa, koja je moguća samo uz nedvosmisleno izjašnjavanje o pripadnosti romskoj nacionalnoj manjini. Kada je u pitanju samo zapošljavanje, određeni podsticajni programi i pojedine vrste afirmativnih mera prilikom zapošljavanja takođe mogu motivisati pripadnike romske nacionalne manjine da se o svojoj pripadnosti izjasne pri registraciji u NSZ, ali se ovde kao problem ističe nedovoljna informisanost

¹ Ovo određivanje ne dovodi u pitanje stavove o statusu i u skladu je sa Rezolucijom SB UN 1244/1999 i Mišljenjem Međunarodnog suda pravde o proglašenju nezavisnosti Kosova.

romske populacije o ovim mogućnostima, pa stoga i niska stopa registracije u evidenciju nezaposlenih lica. Podaci koji nedostaju zamenjuju se procenama domaćih i međunarodnih organizacija i tela, ali je svakako za preciznu analizu potrebno više podataka i veći broj usmerenih evidencija, pogotovo u oblasti obrazovanja i zaposlenja.

Ova analiza pokušaj je sveobuhvatnog sagledavanja oblasti relevantnih za postizanje cilja istaknutog u svim postojećim strateškim dokumentima – povećanja zaposlenosti i zapošljivosti Roma i Romkinja, što predstavlja proces koji započinje obrazovanjem, a rezultira rastom životnog standarda i prekidanjem lanca višedecenijskog siromaštva. Međutim, imajući u vidu da je ovo živ proces, a materija vrlo dinamična, pretenzija ove analize nije da pruži jednostavan odgovor na komplikovano pitanje „kako to postići?“, već da ukaže na postojeće stanje, na pregled najvećih izazova, kao i na osnovne i opšte smernice u kojem pravcu navigirati potencijalne programe i projekte koji će se u bliskoj budućnosti baviti obrazovanjem i zapošljivošću. Naposljetku, analiza takođe ohrabruje dalja istraživanja u ovoj oblasti, posebno terenske prirode, u cilju prikupljanja što više preciznih podataka o kvalifikacijama i zaposlenosti Roma i Romkinja, kako u kvalitativnom tako i u kvantitativnom smislu.

Podaci koji se nalaze u ovoj analizi prikupljeni su putem kabinetskih istraživanja – pregledom dostupnih statističkih podataka za oblast rada i zapošljavanja, kao i podataka koji se odnose na nezaposlenu grupu stanovništva sa fokusom na romsku populaciju; pregledom relevantnih istraživanja domaćih organizacija civilnog društva i međunarodnih organizacija (na prvom mestu UNDP i EU) koje su se bavile ovom tematikom. U procesu izrade analize kontaktirano je s institucijama relevantnim u oblasti rada i zapošljavanja, te su se u nju slili podaci od Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, Ministarstva za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog, Nacionalne službe za zapošljavanje, Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije, kao i njihovih pandana u zemljama Zapadnog Balkana. Podaci su prikupljeni i iz privatnog sektora, uključujući Uniju poslodavaca Srbije, zatim iz postojećih analiza i istraživanja, intervjua sa bivšim učesnicima programa Fondacije za obrazovanje Roma, kao i na osnovu ankete sprovedene među pedagoškim asistentima u Republici Srbiji za potrebe ove analize.

Zahvaljujem svim akterima koji su doprineli izradi ove analize, pre svega Naimu Leu Beširiju iz Instituta za evropske poslove, Branislavu Nikoliću i Ajši Alić iz organizacije Romanipen, Marijani Rakić iz Fondacije za obrazovanje Roma, Vesni Đorđević iz Nacionalne službe za zapošljavanje, kao i svim pedagoškim asistentima širom Srbije koji su učestvovali u anonimnoj anketi.

Aleksandra STANKOVIĆ
Septembar 2022.

Stanje na tržištu rada²

Najpotpuniji podaci o tržištu rada u Srbiji mogu se dobiti uvidom u evidencije Republičkog zavoda za statistiku i Nacionalne službe za zapošljavanje. Praćenjem trendova komparativnom analizom godišnjih izveštaja za potrebe ove analize ostvaren je uvid u podatke za 2019, 2020. i 2021. godinu, dok je generalni pregled stanja i kretanja na tržištu rada tokom prethodne decenije načinjen na osnovu izveštaja međunarodnih i domaćih organizacija.

Registrovana zaposlenost, kao osnovni pokazatelj stope zaposlenosti, podrazumeva lica koja imaju formalno–pravni ugovor o zaposlenju, ugovor o delu ili ugovor o obavljanju privremenih i povremenih poslova, lica koja obavljaju samostalnu delatnost, koja su osnivači privrednih društava/preduzetničkih radnji ili koja su u Centralnom registru obaveznog socijalnog osiguranja evidentirana kao obavljači poljoprivredne delatnosti. Na nivou Republike Srbije, na osnovu evidencije registrovane zaposlenosti RZS, u toku prethodne 2021. godine, ukupni broj zaposlenih bio je 2.273.591 (rast od 2,6% u odnosu na prethodnu godinu), u 2020. godini taj broj iznosio je 2.215.475 (rast od 1,9% u odnosu na prethodnu godinu), dok je 2019. ukupno zaposlenih bilo 2.173.135 (rast od 2,0% u odnosu na prethodnu godinu).

Podaci koje daju ankete o radnoj snazi koje na godišnjem nivou sprovodi RZS nešto su drugačiji od informacija o registrovanoj zaposlenosti, imajući u vidu da u okviru ovih anketa kategorija *zaposleno stanovništvo* obuhvata i lica koja su tokom posmatrane sedmice radila najmanje jedan sat za zaradu ili prihod, uključujući neplaćene porodične radnike; lica koja imaju posao ili biznis, ali su sa njega bila odsutna tokom posmatrane sedmice iako su vezana za taj posao (bolovanja, roditeljska odsustva, sezonski radnici, proizvođači poljoprivrednih dobara koji proizvode proizvode namenjene za trampu), lica koja proizvode robu za sopstvenu upotrebu, volonteri, lica na neplaćenju obuci, kao i lica uključena u druge oblike rada. Ankete o radnoj snazi takođe daju podatke o *nezaposlenom stanovništvu* – lica koja nisu imala nikakvo zaposlenje u posmatranoj sedmici, lica koja su raspoloživa za zaposlenje u roku od dve sedmice od sedmice posmatranja, kao i lica koja aktivno traže posao.

Kategorija *aktivnog stanovništva* obuhvata sva zaposlena i nezaposlena lica. Kategorija *neaktivnog stanovništva* obuhvata stanovništvo van radne snage – za stavljanje van radne snage najčešći razlog jeste penzija ili otkaz/stečaj preduzeća, pri čemu je zanimljiv podatak da u grupi stanovništva van radne snage zbog brige o deci ili odraslim nesposobnim licima čak 90,4% čine žene.

Imajući u vidu svrhu analize i činjenicu da se pripadnici romske nacionalne manjine relativno često nalaze u grupi *zaposlenog*, ali ne i *registrovano zaposlenog stanovništva*, stope zaposlenosti

² Statistički podaci preuzeti iz evidencija anketa o radnoj snazi Republičkog zavoda za statistiku, dostupno na <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/trziste-rada>

relevantne za ovu analizu preuzete su iz godišnjih anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji. Od 2021. godine, uvedena je nova metodologija pri izradi i obradi rezultata anketa, što poslednje važeće podatke iz 2021. godine čini neuporedivim sa podacima dobijenim starom metodologijom u periodu do 2020. godine.

U 2021. godini, stopa zaposlenosti stanovništva starog 15 i više godina iznosila je 48,6%, a stopa nezaposlenosti 11%, dok je stopa aktivnosti stanovništva bila 54,7%. Najveća stopa zaposlenosti uočava se u Beogradskom regionu, za kojim su na listi Region Vojvodine i Region Šumadije i Zapadne Srbije, dok je najmanja stopa zaposlenosti, a najveća stopa nezaposlenosti zabeležena u Regionu Južne i Istočne Srbije (stopa zaposlenosti 43,2%; stopa nezaposlenosti 13,6%).

Tokom prethodne decenije, stopa zaposlenosti se kretala od 37,9% u 2010. godini, preko najniže vrednosti od 35,5% u 2012. godini, pa do današnje vrednosti; dok se stopa nezaposlenosti kretala od 20,9% u 2010. godini, preko najviše vrednosti od 25,9% u 2012. godini, pa do današnjih 11%.

Među zaposlenim stanovništvom, posebna pažnja se posvećuje mladima starosti od 15 do 24 godina i ženama, kao ranjivim grupama. Broj zaposlenih mladih povećao se u 2021. godini za 27.600 lica, tačnije za 19,3%, dok se broj nezaposlenih povećao za 6.600 lica, odnosno za 12% u odnosu na prethodnu 2020. godinu. Kada su u pitanju žene, stopa zaposlenosti je u 2021. godini iznosila 41,3% (povećanje od 1,2% u odnosu na 2020), dok se stopa nezaposlenosti povećala za 1,9%. Poređenja radi, stopa nezaposlenosti kod muškog dela stanovništva povećana je za svega 0,8%. Kao i u opštoj populaciji, najviša stopa zaposlenosti mladih i žena zabeležena je u Beogradskom regionu, dok je najveća stopa nezaposlenosti karakteristična za Region Južne i Istočne Srbije.

Kada je u pitanju nezaposlena grupa stanovništva, zanimljiv je i za ovu analizu relevantan presek koji se dobija klasifikacijom po nivou i području obrazovanja. Najveći broj nezaposlenih pripada kategoriji stanovništva sa srednjim obrazovanjem, što korespondira činjenici da u opštoj populaciji najveći procenat stanovništva kao svoj najviši nivo obrazovanja dostigne srednje obrazovanje. Prema području obrazovanja, daleko najviše nezaposlenih (između 30.000 i 35.000) dolazi iz oblasti inženjerstva i građevinarstva, a slede uslužne delatnosti, poslovanje i društvene nauke. Sa nešto manjim udelom (manje od 20.000 lica) pojavljuju se i područja zdravstva, poljoprivrede, šumarstva, umetnosti i obrazovanja, dok najmanju kategoriju čine nezaposleni sa obrazovanjem iz oblasti informacionih tehnologija. Razlog za prestanak radnog odnosa koji se najčešće pominje među nezaposlenim licima jeste činjenica da je posao bio sezonskog ili privremenog karaktera, a zatim i dobijanje otkaza (što uključuje i stečaj preduzeća).

Prema podacima Nacionalne službe za zapošljavanje, 65,4% nezaposlenih lica registrovano je u NSZ i ne primaju nikakvu vrstu naknade, 2,0% su registrovani u NSZ i primaju neku vrstu nadoknade, dok 32,5% nije registrovano u Nacionalnoj službi za zapošljavanje. Polovina nezaposlenog stanovništva (50,08%) traži posao manje od 12 meseci; 17,6% traži posao između

12 i 24 meseca; 24,2% traži posao duže od četiri godine; dok je stopa dugoročne nezaposlenosti 5,5%.

Od momenta kada nezaposleno lice krene u potragu za prvim/novim zaposlenjem, primenjuju se različite tehnike kako bi se došlo do informacije o raspoloživim radnim mestima ili samog radnog mesta. Najveći procenat nezaposlenog stanovništva okreće se raspitivanju među prijateljima, rođacima i poznanicima, nešto manja grupa stanovništva pribegava postavljanju poslovnih oglasa ili odgovaranju na njih, jedan deo zaposlenih proučava oglase u vezi sa poslom, dok znatno manji procenat stanovnika odlučuje da se obrati Nacionalnoj službi za zapošljavanje ili da direktno kontaktira s poslodavcem.

Ukoliko napravimo regionalni osvrt, uvidećemo da situacija u susednim zemljama može varirati, ali da su slične istorijske prilike koje su dovele do većeg ili manjeg ekonomskog razvoja, mentalitet građana i geografski položaj uticali na to da danas tržište rada u ovim zemljama izgleda veoma slično. U 2021. godini u Crnoj Gori bilo je 272.700 aktivnog stanovništva, od kojih je 230.000 ili 84,6% zaposlenih i 41.900 ili 15,4% nezaposlenih lica. U obe kategorije, i zaposlenih i nezaposlenih lica, gledano po stepenu obrazovanja, dominira grupa stanovništva sa završenom srednjom školom. Obrazovna struktura zaposlenih osoba pokazuje da 60,7% lica ima završenu srednju školu, slede zaposleni sa završenim višim ili visokim obrazovanjem (34,3%) te osobe sa završenom osnovnom školom ili nižim obrazovanjem (5%). Struktura zaposlenih lica prema sektorima delatnosti pokazuje da je najveće učešće zaposlenih u sektorima uslužne delatnosti – 78,5%, zatim u sektorima nepoljoprivredne delatnosti (industrija i građevinarstvo) – 16% i u sektoru poljoprivrede, šumarstva i ribolova – 5,5%.³

Kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, tokom 2021. godine radnu snagu činilo je 1.402.000 lica, od kojih je 1.173.000 (83,6%) zaposlenih i 229.000 (16,4%) nezaposlenih lica. Broj lica van radne snage bio je 1.502.000. Stopa aktivnosti je bila 48,3%, stopa zaposlenosti 40,4%, stopa nezaposlenosti 16,4% i stopa neaktivnosti 51,7%. Obrazovna struktura zaposlenih lica pokazuje da 68,6% ima završenu srednju školu i specijalizaciju, slede lica sa završenom višom školom, fakultetom, magistraturom, doktoratom (22%), a zatim lica sa završenom osnovnom školom ili nižim obrazovanjem (9,3%). Među nezaposlenim licima, 72,2% njih je završilo srednju školu i specijalizaciju, slede lica sa završenom višom školom, fakultetom, magistraturom, doktoratom (15,4%), a zatim lica sa završenom osnovnom školom ili nižim obrazovanjem (12,4%). Od ukupnog broja zaposlenih, najveći broj stanovnika radi u oblasti uslužnih delatnosti (57,4%), slede industrija i građevinarstvo, gde radi 32,6% lica, dok se 10% lica bavi poljoprivredom, šumarstvom i ribolovom.⁴

³ Statistički podaci preuzeti od Uprave za statistiku – Monstat, dostupno na https://monstat.org/uploads/files/ARS/2021/4/ARS%20saopstenje_2021_Q4.pdf

⁴ Statistički podaci preuzeti od Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine, dostupno na https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopstenja/2021/LAB_00_2021_Q3_1_SR.pdf

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku Republike Severne Makedonije, radno aktivno stanovništvo u ovoj državi činilo je tokom prethodne godine 812.056 lica, od kojih 694.376 zaposlenih i 117.680 nezaposlenih lica. Stopa aktivnosti iznosila je 55,3%, stopa zaposlenosti 47,3%, a stopa nezaposlenosti 14,5%. Kada je u pitanju obrazovna struktura, situacija je slična kao u prethodno navedenim zemljama – u grupi zaposlenih najviše je lica sa srednjom školom, i to 49% sa četvorogodišnjom, 7,3% sa trogodišnjom, 27,7% sa visokim obrazovanjem, a 12,7% sa osnovnim obrazovanjem. Među nezaposlenima je takođe najviše onih sa srednjom četvorogodišnjom školom – 32,3%, osnovnu školu ima 11,5% ove grupe, a visoko obrazovanje 10,5% nezaposlenih lica.⁵

Tokom 2021. godine, u Albaniji je stopa zaposlenosti dostigla 62%, dok je stopa nezaposlenosti bila na nivou od 11,3%. Podaci Instituta za statistiku Republike Albanije o obrazovnoj strukturi se ne razlikuju mnogo i potvrđuju da je i među zaposlenima i među nezaposlenima najviše onih sa završenom srednjom školom, ali upućuju na to da se primećuje nejednak rast zaposlenosti po sektorima – 4,5% u poljoprivredi, 0,5% u uslužnim delatnostima i 10% u industriji.⁶

U poređenju sa ostalim državama iz regiona, Kosovo se suočava sa najvećim problemom niske stope zaposlenosti. Prema rezultatima ankete o radnoj snazi za 2021. godinu, dve trećine stanovništva na Kosovu je radno sposobno. U okviru radno sposobnog stanovništva, stopa učešća u radnoj snazi je 37,7%, dok je stopa zaposlenosti bila 30%, pri čemu je zaposlenost ubedljivo veća kod muškaraca (44%) nego kod žena (16%). Nasuprot tome, stopa nezaposlenosti iznosila je 20,5%, pri čemu je stopa nezaposlenosti bila najizraženija kod starosne grupe 15–24 godina sa procentom od 38,9%. Stopa neaktivne radne snage je prilično visoka – 62,3% – sa posebnim naglaskom kod žena sa 79,4%, u poređenju sa stopom kod muškaraca od 45,1%. Ekonomski sektori sa najvećom stopom zaposlenosti su trgovina sa 18,1%, građevinarstvo sa 11,4%, obrazovanje sa 11,3% i proizvodnja sa 9,6%.⁷

Stanje na tržištu rada u gore navedenim zemljama nije u potpunosti uporedivo zbog toga što su različite nacionalne službe zadužene za praćenje kretanja na tržištu rada koristile i primenjivale različite metodologije. Međutim, preliminarnim pregledom možemo uvideti da su stope zaposlenosti slične, kao i da su приметni zajednički imenici strukture zaposlenog i nezaposlenog stanovništva – najviše nezaposlenih je među stanovnicima sa završenom srednjom školom jer je to ujedno i najčešće dostignut stepen obrazovanja u opštoj populaciji. Izuzetak je Kosovo, koje se zbog značajno niže razvijene ekonomije i privrede nalazi u zaostatku sa stopom zaposlenosti, ali i za trendovima rasta.

⁵ Statistički podaci preuzeti od Državnog zavoda za statistiku Republike Severne Makedonije, dostupno na shorturl.at/fpw39

⁶ Statistički podaci preuzeti od Instituta za statistiku Republike Albanije, dostupno na <http://www.instat.gov.al/en/themes/labour-market-and-education/employment-and-unemployment-from-ifs/publication/2021/quarterly-labour-force-survey-q3-2021/>

⁷ Statistički podaci preuzeti od Agencije za statistiku Kosova, dostupno na <https://ask.rks.gov.net/sr/agencija-za-statistiku-kosova/add-news/anketa-o-radnoj-snazi-ars-k2-2021>

Romi i Romkinje na tržištu rada

Oblasti rada i zapošljavanja za romsku populaciju su od posebne važnosti, imajući u vidu to da se putem rada kojim se ostvaruje zarada s jedne strane utiče na povećanje ekonomske samostalnosti i ličnog i porodičnog standarda, a s druge se putem zapošljavanja na poseban način utiče na socijalizaciju i njihovu socijalnu participaciju. Istovremeno, ulazak pripadnika romske nacionalne manjine u proces rada i samu radnu sredinu menja stavove te sredine uveravajući je u ekonomsku opravdanost uključivanja, odnosno kroz promociju primera dobre prakse prevenira dalji nastanak predrasuda i stereotipa.⁸

Zvanični podaci o položaju Roma i Romkinja na tržištu rada u Srbiji nisu dostupni, niti ijedna relevantna institucija u ovoj oblasti – Republički zavod za statistiku, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva – raspolaže tačnim podacima o tome koliko Roma i Romkinja postoji u svakoj od gore navedenih kategorija stanovništva, niti, posledično, koji su najveći izazovi sa kojima se Romi i Romkinje na tržištu rada suočavaju.

Razlog za to je najmanje dvostruk. Najpre, na nivou opšte populacije, teško je tačno utvrditi tačan broj pripadnika romske nacionalne manjine. Prema popisu iz 2011. godine, u Srbiji živi oko 150.000 Roma, dok Savet Evrope, na osnovu sprovedenih terenskih istraživanja, taj broj procenjuje na 600.000 stanovnika romske nacionalnosti.⁹ Usled bojazni od sistemske i individualne diskriminacije, mnogi pripadnici romske nacionalne manjine izbegavaju da se tako i izjasne u toku trajanja procesa traženja zaposlenja. Na drugoj strani, zvanične institucije insistiraju na tome da, u cilju eliminacije mogućnosti za diskriminaciju, ne mogu da se vode posebne evidencije o licima po osnovu nacionalne pripadnosti. Ovi faktori posledično dovode do manjkavosti zvaničnih podataka o položaju Roma i Romkinja na tržištu rada u Srbiji, te se većina podataka o njihovom zaposlenju zasniva na različitim istraživanjima domaćih i međunarodnih organizacija.

Jedini validni podaci dolaze iz Nacionalne službe za zapošljavanje, na osnovu broja lica koja su se prilikom registracije izjasnila kao pripadnici romske nacionalne manjine, s tim što ovaj broj ne obuhvata čitavu radno sposobnu romsku populaciju u Republici Srbiji te podaci nisu potpuni i moraju se uzeti sa rezervom. Klasifikacija Roma i Romkinja koji su registrovani u Nacionalnoj službi za zapošljavanje načinjena na osnovu kriterijuma godina starosti, stepena stručne spreme i dužine traženja posla može se videti u tabeli 1:

⁸ Dražić, Marija, Položaj Roma i Romkinja na tržištu rada u Kraljevu. Beograd, NVO Praxis, 2021.

⁹ Procenjeni i zvanični podaci o broju Roma u Evropi (2012). Savet Evrope. Dostupno na <http://bit.ly/2hP1pJe>

Nezaposlena lica na evidenciji NSZ – Romi	Stanje na dan 31.08.2022. godine	
	Ukupno	Žene
15–19 godina	1.808	909
20–24 godine	2.641	1.336
25–29 godina	3.146	1.607
30–34 godine	3.361	1.770
35–39 godina	3.254	1.691
40–44 godine	3.208	1.657
45–49 godina	3.211	1.710
50–54 godine	2.712	1.378
55–59 godina	2.386	1.170
60–65 godina	1.757	781
Godine starosti	27.484	14.009
I	24.024	12.645
II	343	113
III	1.736	563
IV	1.136	555
V	14	2
VI-1	50	28
VI-2	56	36
VII-1	121	65
VII-2	3	1
VIII	1	1
Hijerarhija Zanimanje SSS	27.484	14.009
do 3 meseca	2.787	1.294
3 do 6 meseci	2.120	973
6 do 9 meseci	1.703	828
9 do 12 meseci	1.332	640
1 do 2 godine	4.256	2.128
2 do 3 godine	2.887	1.389
3 do 5 godina	3.394	1.736
5 do 8 godina	4.014	2.221
8 do 10 godina	1.346	737
preko 10 godina	3.645	2.063
Dužina traženja posla	27.484	14.009

Tabela 1, Nezaposlenost roma u Srbiji, NSZ 2022.

Prema dostupnim podacima NSZ zaključno sa avgustom 2022. godine, u njihovoj evidenciji registrovano je 27.484 lica romske nacionalnosti, od čega 13.475 muškaraca i 14.009 žena. Iz tabele se može videti da je među nezaposlenim romskim stanovništvom gotovo jednak broj muškaraca i žena, uz napomenu da to ne odslikava situaciju u čitavoj romskoj populaciji, već samo u onom delu romske populacije koji je registrovan u evidenciji NSZ, a – ukoliko se gleda čitava nacionalna zajednica – pod uticajem tradicionalističkih shvatanja, koja su neretko uticajna i kod većinskog stanovništva, žene su te koje češće nemaju posao ili se pak važnim delom nalaze među radno neaktivnim stanovništvom. Podaci takođe ukazuju na to da nezaposlena lica romske

nacionalnosti uglavnom pripadaju starosnoj kategoriji 25–50 godina starosti. Kada je u pitanju obrazovna struktura, najveći deo prijavljenih Roma (87%) pripada grupi nekvalifikovanih radnika, 6,3% ima trogodišnje i 4,1% četvorogodišnje obrazovanje, dok mnogo manji broj Roma i Romkinja ima više i visoko obrazovanje (0,89%). Iako najveći broj registrovanih lica romske nacionalnosti traži posao u rasponu od tri meseca do tri godine, zabrinjavajući su podaci i da nezanemarljive grupe nezaposlenih Roma traže posao duže od pet (14,4%), pa i od deset godina (13,2%). NSZ ističe da, kada se ukrste podaci o stepenu stručne spreme i dužini čekanja posla, Romi i Romkinje koji imaju završenu osnovnu školu u proseku čekaju pet i po godina na zaposlenje, dok je taj period za Rome i Romkinje koji imaju završenu srednju školu između tri i četiri godine.

Prema procenama koje je dala Stalna konferencija romskih udruženja građana Liga Roma, u Republici Srbiji živi oko 100.000 radno sposobnih Roma, te evidencija NSZ nije kompletna, dok je tokom prethodnih deset godina ionako mali procenat zaposlenosti Roma opao za 6%.¹⁰ Prema istraživanju¹¹ sprovedenom na uzorku lokalne samouprave Kraljevo koje je uradila NVO Praxis, osnovni uzroci nezaposlenosti Roma registrovanih u NSZ su nepovoljna struktura privrede i nizak nivo konkurentnosti, nisko učešće radno sposobnih Roma i Romkinja na formalnom tržištu rada, funkcionalna nepismenost, rano napuštanje sistema formalnog obrazovanja, nizak nivo stečenih kvalifikacija, postojanje takozvanog „sivog tržišta“ i veliki procenat učešća Roma u neformalnom sektoru, nedovoljno razvijen sistem karijernog vođenja i savetovanja, nizak nivo iskazane spremnosti na saradnju u procesu traženja posla, diskriminacija i predrasude u zapošljavanju ove etničke grupe. Kao razlog prijave ove kategorije stanovništva na evidenciju NSZ često se navodi ostvarivanje prava po osnovu nezaposlenosti kao što su materijalno obezbeđenje, dečiji dodatak, zdravstvena zaštita i slično, dok se u mnogo manjoj meri navodi aktivno traženje posla, delimično i zbog toga što je mali broj onih koji su posao našli preko NSZ i pored registracije. Izveden je i zaključak da je poverenje pripadnika romske populacije u institucije veoma nisko, kao i to da nemaju visoka očekivanja u pogledu poboljšanja svog radnopravnog statusa usled uključenja u mere koje sprovodi Nacionalna služba za zapošljavanje.

Nema zvaničnih podataka domaćih institucija koji pokazuju kretanja na tržištu rada koja se odnose na pripadnike romske nacionalne manjine tokom poslednje decenije, a koja bi nam ukazala na određene trendove, ali se neke od tih informacija mogu naći u izveštajima međunarodnih organizacija. U istraživanju koje je UNDP predstavio 2018. godine¹², a u kojem je izložen komparativni prikaz stanja romskog i neromskog stanovništva u Srbiji i regionu, fokus se stavlja na kategoriju marginalizovanih Roma i Romkinja i ukazuje se na ogromne diskrepancije koje postoje u oblastima stanovanja, obrazovanja i zaposlenja. Prema podacima iz ovog istraživanja, u toku poslednjih desetak godina, pojačao se jaz između romskog i neromskog stanovništva, a

¹⁰ Intervju sa predsednikom SKRUG Osmanom Balićem, dostupno na <https://www.ligaroma.org.rs/sr/>

¹¹ Dražić, Marija: Položaj Roma i Romkinja na tržištu rada u Kraljevu. Beograd, NVO Praxis, 2021.

¹² Regionalno istraživanje o položaju Roma, UNDP, 2018., dostupno na <https://www.undp.org/eurasia/publications/regional-roma-survey-2017-country-fact-sheets>

procenat marginalizovanog romskog stanovništva koje spada u radno sposobno koje je učestvovalo u tržištu rada (15–64 godina starosti) je sa 52% u 2011. godini pao na svega trećinu u 2017. godini. Stopa nezaposlenosti kod romske populacije procenjena je na 37%, pri čemu je u tom momentu ovaj procenat za opštu populaciju na nacionalnom nivou bio 16%.

Mladi su posebno ranjiva kategorija, pa tako podaci za posmatrani period (2011–2017) pokazuju da je svega 27% mladih Roma i Romkinja iz starosne kategorije od 18 do 24 godina imalo neki oblik zaposlenja ili je bilo uključeno obuku ili trening, dok čitavih 73% mladih iz ove grupe ne samo da nema nikakvo zaposlenje, već nije deo nijednog edukativnog procesa koji bi ih kvalifikovao za neki oblik zaposlenja u budućnosti. Zabrinjavajući podatak istaknut u ovom istraživanju je da je više od polovine u nekom momentu u životu bilo prinuđeno na gladovanje zbog nedostataka sredstava za osnovne životne potrebe i namirnice. Kao druga ranjiva grupa ističu se Romkinje, pri čemu se došlo do podataka da devet od deset Romkinja nije u sistemu zapošljavanja, obrazovanja ili obuke, jedna trećina je stupila u brak pre nego što je navršila punoletstvo, a polovina nema pristup zdravstvenom ili penzionom osiguranju; samo 9% Romkinja se u momentu objavljivanja istraživanja vodilo kao zaposleno.

Noviji podaci – posebno oni koji se odnose na period od poslednje tri godine (2019/2020/2021) – daju nešto optimističniju sliku, a posebno jasni pomaci se vide na polju poboljšanja zapošljavanja ranjivih grupa u okviru romske populacije – mnogo više mladih obuhvaćeno je programima usavršavanja, obuka i prekvalifikacije. Primer dobre prakse u ovoj oblasti je projekat *Lokalne inicijative za socijalnu inkluziju Roma i Romkinja u Srbiji*, koji je obuhvatio 65 mladih Roma i Romkinja koji su prošli kroz program usavršavanja i podizanja svesti i znanja posebno o ljudskim pravima, učestvovali u volonterskom radu, a zatim i osnovali Asocijaciju mladih volontera. Nakon završetka projekta – koji su podržali UNDP i UNCHR – 26 učesnika pronašlo je zaposlenje. Još jedan primer dobre prakse jeste višefazni projekat pod nazivom *Pospešivanje zapošljivosti mladih Roma i Romkinja*, koji sprovodi Fondacija za obrazovanje Roma i koji su podržale Nemačka razvojna banka KfW i Vlada Republike Nemačke. Kroz ovaj višestrani program – koji ima za cilj unapređenje obrazovanja, a posledično i pospešivanje zapošljivosti – do sada je prošlo više od 600 učesnika koji su učešće uzeli u stručnim obukama, stručnim praksama i kursevima stranih jezika, pri čemu je posebno korisna činjenica višedimenzionalnog pristupa u okviru kojeg nije zanemarena potreba diversifikacije znanja i veština, pa su polaznici imali priliku da razviju više od jedne veštine ili da izmene kurs u odnosu na profil svog formalnog obrazovanja, što ih čini kompetitivnijim i privlačnijim na tržištu rada. Uz podršku GIZ kao najznačajnijeg partnera, u poslednjih pet godina se sprovodi i višefazni projekat *Inkluzija Roma i drugih marginalizovanih grupa u Srbiji: podsticanje zapošljavanja*. Iako je projekat još uvek tekući te su nedostupni podaci o krajnjim rezultatima, do sada je više stotina ljudi prošlo kroz stručne prakse i obuke, stekavši dovoljno kvalifikacija da postane kompetentno na tržištu rada i dobije posao, a očekuje se da se do kraja godine zaposli još 300 Roma i Romkinja. U ovom projektu učestvuje i više od 70 poslodavaca i preko 40 lokalnih samouprava te je veoma široka ponuda mogućnosti, a samim tim i različitih nivoa potrebnih znanja, veština i kompetencija

koje učesnici mogu da ponude, pa je projekat vrlo inkluzivan. Značajno je pomenuti i napore koje u Srbiji, ali i regionu ulaže nemačka humanitarna organizacija HELP, koja vodi i finansira veći broj višegodišnjih projekata usmerenih ka poboljšanju standarda i uslova života marginalizovanih grupa. Jedan od njih, značajan u ovom kontekstu, svakako je projekat *Pomoć pri zapošljavanju i samozapošljavanju ugroženih grupa*, koji preko ove organizacije finansira Vlada Švedske, putem Švedske agencije za međunarodni razvoj i saradnju (SIDA). Projekti ove vrste usmereni su na kvalifikacione kurseve ili druge vidove edukacije i osposobljavanja pripadnika ugroženih grupa za obavljanje konkretnih poslova, dok se na godišnjem nivou širom Srbije takođe raspisuju konkursi za podršku u vidu opreme za započinjanje ili proširivanje poslovne delatnosti, što umnogome pomaže rešavanju problema početnog kapitala kod Roma i Romkinja koji na ovaj način ostvaruju samozapošljavanje. Veći broj korisnika programa HELP su i Romi povratnici, po sporazumu o readmisiji, a još veći broj čine oni koji potiču iz socijalno ugroženih porodica. Važan iskorak jeste i projekat *Barvalipe – Romi u javnoj upravi Srbije*, otvoren u Nacionalnoj akademiji za javnu upravu Srbije i namenjen visoko obrazovanim Romima sa ciljem njihovog zapošljavanja u redovima državne administracije. U narednom periodu će uslediti i implementacija projekata iniciranih tokom ove godine koji se odnose direktno na zapošljavanje Roma i Romkinja – u toku letnjih meseci 2022. godine pokrenuti su projekti *Podsticanje zapošljavanja visoko obrazovanih Roma i Romkinja u jedinicama lokalne samouprave* (takođe uz podršku GIZ), kao i *Poštovanje različitosti kao osnov za integraciju Roma kroz zapošljavanje – slučaj Slovenije i Srbije*, koji podržava Evropska komisija, te se očekuje dodatni porast zaposlenja romske populacije kroz rezultate ovih projekata.

Iako su prirode ovih projekta takve da se bave partikularnim delovima romske populacije te na taj način ne mogu drastično izmeniti statistički prikaz zaposlenosti i zapošljivosti cele ove grupacije, ovi projekti svakako predstavljaju jedan od najznačajnijih napora u oblasti inkluzije Roma sa akcentom na zapošljavanje, a njihovi benefiti mogu biti višestruki. Čak i ukoliko se izuzme činjenica da je pružena pomoć nemalom broju direktnih korisnika – a samim tim i njihovim porodicama – ono što je svakako značajno je poruka koja se šalje romskoj zajednici putem primera učesnika ovih projekata, a to je da se obrazovanjem, dodatnim zalaganjem i radom može prekinuti lanac siromaštva i podići životni standard. Imajući na umu da se romska zajednica u poslednje dve decenije, od kada je skočio procenat Roma i Romkinja koji nastavljaju svoje formalno obrazovanje i posle osnovne škole, suočava sa činjenicom da čak i školovani Romi teško pronalaze zaposlenje i time bivaju prinuđeni da se i pored svojih kompetencija vrate svojoj zoni ekonomije, ne čudi podatak da je motivacija za visoko obrazovanje i dodatna usavršavanja veoma niska. Stoga je veoma važno da se putem primera pojedinaca koji predstavljaju orijentir u svojim zajednicama jasno poruči da je jedini način prekidanja začaranog kruga neobrazovanja i siromaštva ulaganje u kontinuiranu edukaciju. Na drugoj strani, ovi projekti doprinose razbijanju predrasuda i eliminaciji elemenata diskriminacije koji su, iako deklarativno nedozvoljeni, ipak veoma česti na tržištu rada i kod pojedinih poslodavaca, a posebno onih u privatnom sektoru. Činjenica da će ti poslodavci svedočiti uspešnosti romskih zaposlenih i njihovih performansi u sopstvenim redovima ili pak kod njihovih konkurenata i suseda doprinosi razbijanju stereotipizacije romske nacionalne manjine,

većem otvaranju poslodavaca za zapošljavanje Roma i Romkinja te brisanju te nevidljive barijere sa kojima se romska populacija suočava i normalizaciji prisustva i angažovanosti Roma i Romkinja u svim privrednim i administrativnim sektorima.

Da je situacija poboljšana na tržištu rada i da su Romi i Romkinje donekle prilagođeniji njegovim potrebama govore i novija istraživanja, a posebno ona koja pokazuju unapređenje kod osetljivih grupa kao onih najteže zapošljivih – kao primer navodimo istraživanje¹³ koje je radila organizacija Opre Roma u 2021. godini na reprezentativnom uzorku Romkinja iz svih delova Srbije kao grupe koja je izložena dvostrukoj marginalizaciji. Iako tradicionalistička shvatanja pozicije žena u društvu koja važe i u opštoj populaciji i među Romima predstavljaju prepreku za obrazovanje – posebno visoko obrazovanje Romkinja – ali i za odvaživanje na bavljenje tradicionalno „muškim” zanimanjima, opšti trend porasta procenta obrazovanih žena ispratila je i romska populacija, pa se danas može pronaći značajno veći broj Romkinja sa srednjim ili visokim obrazovanjem, ali i onih koje su uložile dodatno vreme i napor u svoje kompetencije te završile stručne kurseve, kurseve stranih jezika ili stekle zanatske veštine. Istraživanje je rađeno na uzorku u okviru kojeg je obuhvaćen veći broj žena sa visokim obrazovanjem, ali i Romkinje sa srednjom, završenom osnovnom i nezavršenom osnovnom školom. Rezultati su pokazali da je u toj grupaciji više od polovine žena bilo zaposleno, dok je 48% bilo nezaposleno, iako treba uzeti u obzir da je među nezaposlenim ispitanicima bilo i onih koje se nisu prijavljivale za posao (oko 15% ukupnog broja), tj. onih koje spadaju u neaktivno stanovništvo na tržištu rada. Iako ovo nije procenat kojim treba biti krajnje zadovoljan, on ipak predstavlja veliki pomak u odnosu na prethodno posmatrani period kada je zaposlenost Romkinja bila na nivou od 9%. Na osnovu ovoga ne može se sa sigurnošću tvrditi da je pozicija romske populacije na tržištu rada drastično unapređena, ali činjenica da se mogu videti poboljšanja kod najranjivijih kategorija daje validan osnov za pretpostavku da se to može preneti i na ukupnu nacionalnu zajednicu. Komparativnom analizom dostupnog pregleda za period od 2011. do 2017. godine i podataka kojima raspolažemo za poslednje tri godine stiče se ukupni utisak da su programi, projekti i individualna zalaganja pripadnika romske nacionalne manjine u potrazi za poslom dali skroman, ali vidljiv rezultat te da se taj trend rasta, uz kontinuirano učešće svih navedenih faktora, može nastaviti i u dolazećem periodu.

Ovaj napredak, koji je došao do izražaja u poslednjih tri do pet godina, doživeo je kratak diskontinuitet usled perioda pandemije koji je nezaobilazno uticao na tržište rada, ali i na sve oblasti življenja, a koji je naročit efekat imao na romsku populaciju u Srbiji. Globalna pandemija i mere države u cilju zaštite javnog zdravlja negativno su se odrazile na sve aspekte položaja Roma. Novija istraživanja pokazuju da je pristup radu i izvorima zarade ključna oblast u kojoj su se pojačali rizici po Rome i Romkinje tokom trajanja restriktivnih mera i odgovora države na pandemiju, a najviše su bili pogođeni upravo radnici u neformalnoj ekonomiji, posebno u

¹³ Da li Romkinje imaju iste životne prilike da se zaposle kao i drugi?, Beograd, Opre Roma, 2021., dostupno na <https://www.opreromasrbija.rs/publikacije/25-da-li-romkinje-imaju-iste-zivotne-prilike-da-se-zaposle-kao-i-drugi>

oblastima sakupljanja sekundarnih sirovina, trgovine, pijačne prodaje, sezonskih i povremenih poslova i muzike. Osnovne manifestacije ovih rizika ogledaju se u nemogućnosti obavljanja delatnosti usled uvođenja vanrednog stanja i mera usmerenih na očuvanje javnog zdravlja, čime je znatan broj ovih ljudi ostao bez osnovnih izvora prihoda. Podaci pokazuju da se veliki broj pripadnika romske populacije našao u znatno težoj finansijskoj situaciji u odnosu na period pre pandemije, dok 46% uopšte nije moglo da zadovolji svoje osnovne životne potrebe.¹⁴ Međutim, kako se period pandemije bliži kraju, ono što je neophodno uraditi u narednom periodu jeste sanirati štetu izazvanu turbulencijama na tržištu rada, a zatim i iskoristiti malobrojne, ali značajne prednosti koje je period pandemije doneo. Na primer, porast mogućnosti tzv. *remote work* odnosno rada na daljinu stranih kompanija, koje se sve više otvaraju za radnike sa prostora zemalja Zapadnog Balkana.

Situacija u regionu varira u zavisnosti od zemlje koja se posmatra. U Crnoj Gori se, na primer, ne razdvajaju evidencije o Romima i Egipćanima, pa se podaci o zaposlenosti ove dve, iako različite, etničke grupacije, mogu pronaći zajedno. Prema analizi rađenoj u saradnji sa Evropskom unijom i Savetom Evrope¹⁵, godišnje se u proseku na evidenciji Zavoda za zapošljavanje Crne Gore nalazi oko 1.000 lica koja se deklarišu kao pripadnici romske ili egipćanske populacije, pri čemu je učešće žena u ovom broju oko 40%. U ukupnoj registrovanoj nezaposlenosti ova populacija učestvuje sa rasponom od 3% do 4%. Informacije o zapošljavanju Roma u Crnoj Gori dostupne su i na osnovu Regionalnog istraživanja o Romima iz 2017. godine, po kome je stopa zaposlenosti Roma bila na nivou od 14%. Poređenja radi, stopa zaposlenosti njihovih neromskih suseda bila je 37%, dok je opšta stopa zaposlenosti bila 52%. Kad je reč o stopi neformalnog rada, 61% Roma bilo je angažovano na neprijavljenom radu, u poređenju sa samo 33% neromskog stanovništva koje živi u njihovoj blizini.¹⁶

U Bosni i Hercegovini stopa zaposlenosti Roma bila je tokom prethodnih pet godina oko 11%, dok je stopa zaposlenosti neromskog stanovništva koje živi u njihovoj blizini bila 27%. Prema podacima iz Regionalnog izveštaja o položaju Roma iz 2017. godine, 63% Roma je uključeno u neformalni rad, za razliku od samo 17% onih koji nisu Romi, a koji žive u njihovoj blizini.¹⁷ Podaci biroa za zapošljavanje pokazuju da je 2.645 Roma prijavljeno u registar nezaposlenih osoba i da bi trebalo da budu obuhvaćeni programima za zapošljavanje. Predstavnici vlasti procenjuju da je

¹⁴ Posledice Covid19 na položaj osetljivih grupa i grupa u riziku, 2020. Tim UN za ljudska prava u Srbiji (uz podršku UNHCR) i Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije (uz podršku Vlade Švajcarske), dostupno na http://socijalnouklucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2020/12/Posledice_Kovid_19_na_polozaj_osetljivih_grupa_i_grupa_u_riziku.pdf

¹⁵ Radović, Milan; Međedović, Kerim: Analiza pravnih i institucionalnih mehanizama za pružanje servisa socijalne integracije Roma i Egipćana u Crnoj Gori, Podgorica, Romacted, 2019.

¹⁶ Integracija Roma, Mapa puta 2019–2021, Crna Gora, dostupno na <https://www.rcc.int/romaintegration2020/files/admin/docs/933442bb7ca89d78b83e307b36a00887.pdf>

¹⁷ Regional Roma Survey, UNDP, dostupno na <https://www.undp.org/eurasia/publications/regional-roma-survey-2017-country-fact-sheets>

stvarni broj nezaposlenih osoba najmanje dva puta veći, kao što je to prikazano u Sažetku strategije sa Nacionalne platforme 2018. godine.¹⁸

Stopa zaposlenosti Roma i Romkinja u Severnoj Makedoniji je dvostruko niža od generalne zaposlenosti i iznosi 23%, dok je stopa nezaposlenosti izrazito visoka i iznosi 67%, a zaposlenost Romkinja daleko je manja (8%). Podaci Strategije za inkluziju Roma 2022–2030¹⁹ oslanjaju se na Deklaraciju zemalja Zapadnog Balkana o inkluziji Roma u okviru evropskih integracija, potpisanu u Poznanu 2019²⁰. Strategija pokazuje i da je 92% nezaposlenih Roma bez osnovnog obrazovanja, a samo 1% njih ima fakultetsku diplomu. U nameri da reši problem nezaposlenosti, strategija predviđa veća ulaganja u obrazovanje mladih Roma.

U Albaniji stopa zaposlenosti Roma dostiže do 18%, dok je stopa zaposlenosti kod njihovih neromskih suseda oko 27%. Prema istim izvorima²¹, oko 62% Roma je angažovano u neformalnim oblicima poslova, dok je samo 23% neromskog stanovništva iz neposrednog okruženja posmatranih delova romske populacije uključeno u ovakve oblike rada. Još jedna studija UNDP²², „Mapiranje veština, mogućnosti zapošljavanja i poduhvata romskih i egipćanskih zajednica”, sprovedena u Tirani, Draču, Berat i Skadru, pokazuje da su Romi i dalje prvenstveno angažovani na prikupljanju otpada (sakupljanje materijala koji se može reciklirati), maloj trgovini na otvorenom ili na ulici, zatim su tu usluge čišćenja (gde mahom učestvuju žene), građevinarstvo (nekvalifikovani radnici) i proizvodnja (krojenje, obuća itd.). Ista studija pokazuje da su Romi u velikoj meri isključeni iz šema socijalne pomoći (ekonomska pomoć, zdravstveno osiguranje, penzija itd.).²³

Stopa zaposlenosti među Romima na Kosovu nije dostupna u Nacionalnoj strategiji za integraciju Roma (NSIS), ali se daje indikativan podatak da je stopa zaposlenosti među Romima 7%, u poređenju sa 40% kod albanskog i 21% kod srpskog stanovništva. Podaci iz Regionalnog istraživanja o Romima iz 2017. godine²⁴ opisuju sličnu situaciju i navode stopu zaposlenosti od 13% među Romima, pri čemu je stopa zaposlenosti među neromskim stanovništvom koje živi u njihovoj blizini 21%. Istovremeno, neformalni rad ili „rad na crno” među Romima, ali i među

¹⁸ Integracija Roma, Mapa puta 2019–2021, Bosna i Hercegovina, dostupno na <https://www.rcc.int/romaintegration2020/files/admin/docs/8c91226cabf79dfa93a5d6d0773edc17.pdf>

¹⁹ Strategija za inkluziju Roma 2022–2030 Vlade Severne Makedonije <https://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/2022/Strategija%20za%20inkluzija%20na%20Romite%202022-2030%2003-02-2022%20finalna%20verzija.pdf>,

²⁰ Declaration of Western Balkans Partners on Roma Integration within the EU Enlargement Process 2019. <https://www.rcc.int/romaintegration2020/docs/105/the-poznan-declaration>, pristupljeno 17.7.2022.

²¹ Regional Roma Survey, UNDP, dostupno na <https://www.undp.org/eurasia/publications/regional-roma-survey-2017-country-fact-sheets>

²² Mapping the Skills, Employment Opportunities, and Undertaking by Roma and Egyptian Communities, dostupno na <http://cessalbania.al/wp-content/uploads/2017/02/Botimi-i-ri.pdf>

²³ Integracija Roma, Mapa puta 2019–2021, Albanija, dostupno na <https://www.rcc.int/romaintegration2020/files/admin/docs/047a185c6a843ce4f67e090aaa633bff.pdf>

²⁴ Regional Roma Survey, UNDP, dostupno na <https://www.undp.org/eurasia/publications/regional-roma-survey-2017-country-fact-sheets>

neromima na Kosovu je veoma visok. Ovaj oblik rada na Kosovu je među Romima skoro 70%, dok među neromskim stanovništvom dostiže i 50%.²⁵

U svakoj od navedenih zemalja (Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Severna Makedonija, Albanija i Kosovo) Romi čine jednu od najvažnijih i najmnogobrojnijih nacionalnih manjina, ali takođe svuda spadaju i u najmarginalizovanije grupacije. Ipak, pri pregledu zaposlenosti i pozicije Roma i Romkinja na tržištu rada, od velike je važnosti uzeti u obzir generalni okvir i opšte stanje tržišta rada u svakoj od zemalja koji su dati u prvom poglavlju jer se to neumitno odražava i na stanje romske zajednice – tako činjenica da je veći procenat zaposlenosti Roma u Severnoj Makedoniji nego na Kosovu ne mora nužno značiti da se samo Romi kao nacionalna zajednica suočavaju sa većim preprekama ili višim stepenom diskriminacije na Kosovu, već da je opšta populacija na Kosovu u nepovoljnijoj poziciji (slabije razvijena privreda, niži standard i niža stopa zaposlenosti) te da, posledično, i Romi i Romkinje imaju nepovoljniji položaj. Zbog toga je veoma važno položaj Roma u jednoj državi sagledavati u kontekstu ekonomske razvijenosti i pozicioniranosti opšte populacije u toj državi. Ipak, regionalna istraživanja koja je radio UNDP 2017/2018. godine kojima imamo pristup ukazuju nam na to da su prepreke sa kojima se romsko stanovništvo suočava u navedenim zemljama vrlo slične, ali i da Srbija zahteva poseban fokus, kako zbog položaja Roma i Romkinja na tržištu rada, tako i zbog činjenice da je u Srbiji najizraženiji jaz između romskog i neromskog stanovništva.

Pravni okviri i strateška dokumenta

Romska nacionalna manjina predstavlja ne samo zvanično priznatu nego i najmnogobrojniju nacionalnu manjinu u Srbiji i stoga ostvaruje pravo na proporcionalnu zastupljenost kada je u pitanju učešće u javnim poslovima i rad na javnim funkcijama. Ova oblast prepoznata je kao prostor za unapređenje položaja Roma te je uokvirena i strateškim dokumentima Republike Srbije.

*Nacionalna strategija za zapošljavanje 2021–2026*²⁶ i *Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja 2016–2025*²⁷ su dokumenta koji čine okosnicu pravnog okvira koji oblast zaposlenja pripadnika romske nacionalne manjine prepoznaje kao područje kojem su neophodni dodatni podsticaji. Nacionalna strategija podvodi Rome pod ranjive grupe kojima je potrebna dodatna podrška kako bi povećale svoju konkurentnost na tržištu rada. Akcioni plan za period 2021–2023.²⁸ pod ciljem *Unapređen položaj nezaposlenih lica na tržištu rada* kao jednu od mera navodi *Poboljšanje položaja nezaposlenih Roma i Romkinja na tržištu rada*, u okviru koje se, između

²⁵ Integracija Roma, Mapa puta 2019–2021, Kosovo, dostupno na

<https://www.rcc.int/romaintegration2020/files/admin/docs/a87ac83da9dbc3570769ad3640f83f59.pdf>

²⁶ Dostupno na https://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/15/15855_strategija_zaposljavanja_u_rs_2021-2026.pdf

²⁷ Dostupno na <https://www.minrzs.gov.rs/sr/dokumenti/predlozi-i-nacrti/sektor-za-medjunarodnu-saradnju-evropske-integracije-i-projekte/strategija-za-socijalno-ukljucivanje-roma>

²⁸ Dostupno na

https://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/15/15766_akcioni_plan_za_period_od_2021._do_2023._godine.pdf

ostalog, nastoji da se učešće nezaposlenih Roma u merama APZ²⁹ u odnosu na ukupan broj Roma na evidenciji nezaposlenih poveća sa postojećih 25% u 2021. godini na 27% u 2023. godini. Do ovog cilja došlo bi se kroz aktivnosti uključivanja nezaposlenih Roma u meru FOOO³⁰, uključivanje nezaposlenih Roma u motivaciono–aktivacione obuke, dosezanje i informisanje Roma o merama i uslugama NSZ, uključivanje višestruko ranjivih Roma u paket mera i podsticanje preduzetništva uz dodatnu podršku i mentorstvo. Institucija nadležna za podršku i realizaciju ovog procesa u načelu je Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja. Kao što se može videti, navedeni akcioni plan obuhvata samo Rome i Romkinje koji se nalaze u evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje i koji su se pri registraciji zvanično izjasnili kao pripadnici romske nacionalne manjine, tako da onaj deo romske populacije koji nije obuhvaćen registrom NSZ i dalje ostaje nevidljiv za institucije i van obuhvata podsticajnih mera.

Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja 2016–2025. poziva se na istraživanje NVO Praxis koje je pokazalo da Romi i Romkinje formalno zaposlenje najčešće nalaze u komunalnim službama na poslovima čistača ili perača ulica ili obavljaju fizičke poslove u građevinskim firmama; kada je reč o poslovima u neformalnoj ekonomiji, najčešće rade kao sakupljači sekundarnih sirovina. U Strategiji se dalje navodi da „nalazi Komiteta za eliminaciju rasne diskriminacije Ujedinjenih nacija pokazuju da su Romi i Romkinje, bez obzira na napore Republike Srbije da poboljša njihov položaj, i dalje izloženi diskriminaciji, predrasudama i stereotipima, a naročito u oblasti zapošljavanja, dok je Komitet za ljudska prava izrazio svoju zabrinutost zbog nezadovoljavajuće zastupljenosti manjina u organima državne uprave i lokalne samouprave; stoga poseban akcenat treba da bude na doslednoj primeni antidiskriminacione regulative. Međutim, uključenost romske populacije u mere lokalne politike zapošljavanja koje se realizuju na osnovu lokalnih akcionih planova zapošljavanja izuzetno je niska. Najčešći razlozi zbog kojih planiranje i sprovođenje lokalne politike zapošljavanja Roma i Romkinja nije na potrebnom nivou jesu nedostatak sistemskog pristupa problematici romske populacije na lokalnom nivou, nedovoljna saradnja sa organizacijama civilnog društva koje zagovaraju unapređenje položaja Roma, nedostatak formalnog monitoringa i metodologije za praćenje sprovođenja mera na lokalnom nivou, kao i nedostajuća finansijska sredstva.”

U dokumentu *Program reformi politike zapošljavanja i socijalne politike pristupanja Evropskoj uniji (2016)*³¹ ističe se da „od kategorije teže zapošljivih lica, Romi su jedina etnička grupa koja je gotovo u potpunosti isključena iz formalnog tržišta rada.” Takođe se navodi da je pitanje uključivanja romske populacije na formalno tržište rada neodvojivo povezano sa njihovom emancipacijom u smislu obrazovanja, stambenih uslova i učešća u javnim poslovima te zahteva strpljiv i sistematski rad i značajne resurse. U tom smislu, veliku prepreku predstavlja nivo obrazovanja koji Romi i Romkinje mogu da ponude, imajući u vidu da jedan broj pripadnika romske nacionalne manjine nema formalno obrazovanje, veliki broj ima završenu samo osnovnu

²⁹ Aktivna politika zapošljavanja

³⁰ Funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih

³¹ Dostupno na <https://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2016/06/SIPRU-ESRP-2016-Srpski.pdf>

školu, a dodavši i faktor visokog procenta ranog napuštanja školovanja. Pored toga, navedene karakteristike radno sposobnog stanovništva romske nacionalnosti su nedostatak potrebnih veština, znanja i radnog iskustva, kao i pretežan rad u neformalnoj ekonomiji, ali i – u velikoj meri – zavisnost od davanja iz sistema socijalne zaštite.

Deficitarna, izumiruća i buduća radna mesta

Ideja ovog poglavlja jeste da pokaže koja su deficitarna zanimanja u Srbiji i regionu³², ali bi nas rasprava o trenutno deficitarnim zanimanjima, bez pregleda izumrlih profesija i onih koje su budućnost, odvela u ćorsokak naše odluke o preporuci za odabir buduće profesije. Generalni je savet roditeljima i budućim učenicima srednjih škola i univerzitetskim studentima da ne razmišljaju samo u okvirima trenutno deficitarnih i suficitarnih zanimanja, već da svoje vidike prošire i na buduća zanimanja. Doneti odluku o budućoj profesiji u ranoj mladosti je odluka koja mnogima nije laka, i možda je bezbednije pristupiti odabiru otvorenog uma i fokusirati se na obrazovni profil koji bi mogao da nam pruži laku promenu buduće profesije ili veću fleksibilnost.

U vremenu sve veće interakcije i mobilnosti građanina sveta dolazi do velike fluktuacije i fluidnosti u odabiru i promeni profesije. U mnogim ekonomijama je danas prihvatljivo da usred karijere – zbog zasićenosti poslom, sindroma izgaranja, gašenja profesije ili prosto otkrivanja nove profesionalne pasije – radnik promeni ne samo poslodavca, nego i profesiju kojom se do juče bavio. U proteklim decenijama, neretko će radnik obavljati više poslova u srodnim ili potpuno drugačijim industrijama. Treba imati u vidu da je u razvijenim zemljama migracija između profesija lakša nego u zemljama u razvoju koje imaju visoku stopu nezaposlenosti. Odnosno, dojučerašnji mlekar u Holandiji će možda postati uzgajivač skakavaca zato što je tržište biođubriva postalo daleko unosnije od učešća u mlekarskoj industriji Evrope, dok tu priliku za radikalnu promenu poljoprivrednik u Srbiji i regionu ne bi mogao lako da priušti.

Razvijenost ekonomije i doista diferencirano tržište rada omogućavaju specijalizaciju i vertikalno i horizontalno migriranje unutar jedne ili više kompanija i profesija. Tako će lekar opšte prakse posle dvadeset godina rada u primarnom sistemu zdravstva odličiti da svoj hobi ronjenje zameni za profesiju stručnog trenera ronjenja ukoliko je tržište podvodnih sportova lukrativnije od stresa u domu zdravlja. Dugogodišnja vaspitačica će posle godina čitanja bajki deci karijeru nastaviti kao spisateljica bajki. Ekonomista će se specijalizovati za PDV oslobađanje u neprofitnim organizacijama, a pravnik će dodatnim treninzima opremiti sebe za karijeru u zaštiti intelektualnih prava maloletnih tiktokera. Sve traženiji poslovi danas pre pet godina nisu ni postojali, te je predviđanje budućih deficitarnih zanimanja utoliko teže. S duge strane, istorija je groblje izumrlih zanata i profesija i lakše nam je da utvrdimo koje će profesije gotovo sigurno nestati. Drugim rečima, u odabiru profesije i obrazovnog profila mladi i njihovi roditelji bi morali da razmišljaju

³² Pod regionom za potrebe ove analize podrazumevamo šest ekonomija: Albanija, BiH, Crna Gora, Kosovo, Severna Makedonija i Srbija.

dugoročnije i izvan ustaljenih obrazaca, odnosno da se ne drže tradicionalnih odabira profesija u kome će sin ili ćerka biti samo inženjeri, doktori, ekonomisti ili lekari.

Ipak, neće svi praviti radikalnu promenu niti imati priliku za usku specijalizaciju, ali je jasno da u 21. veku nije više dovoljno samo da ste stručni u svojoj oblasti, već će se od vas očekivati da znate strane jezike, da upravljate projektima i da imate dodatna znanja u povezanim i nepovezanim oblastima, a sve napredniji rad na računaru i mobilnim uređajima će se podrazumevati. Ključ je u multiperspektivnom formalnom i neformalnom obrazovanju tokom kojeg će se sticati više različitih znanja i veština.

U tom smislu se i obrazovni sistemi menjaju. Na najbolje rangiranim univerzitetima na svetu decenijama se od studenata traži diversifikacija u znanju, gde studenti biraju glavne predmete buduće profesije, ali se očekuje od njih da izaberu kurseve i u oblastima koje ih primarno ne zanimaju. Tako će budući elektrotehnički inženjer na univerzitetu MIT uzeti časove iz glume, likovne umetnosti i upravljanje projektima. Iako će njegova ili njena primarna profesija u budućnosti biti da planira i održava sistem telekomunikacija u nekoj velikoj mobilnoj mreži, veština prezentacije, govorne veštine i organizacije tima u upravljanju projektima će napraviti značajnu razliku od kolega ili koleginica koje te veštine ne poseduju iako im je primarno znanje identično. Od mašinskog inženjera se danas može očekivati i da poseduje veštine ubeđivanja, prezentacije i pregovaranja kako bi komplikovanu mašinu mogao da proda klijentima firme u kojoj radi. Neurolog kliničkog centra će morati da zna bar engleski jezik kako bi u tercijarnom zdravstvenom sistemu mogao da pruži najbolju negu u skladu sa trenutnim aktuelnostima u oblasti. Novinar danas se drastično razlikuje od svog kolege pre dvadesetak godina. Dok je nekada novinar bio usko specijalizovan za oblast o kojoj piše i pravi priloge, danas sve veće privatne kompanije očekuju da novinar sam organizuje sagovornika, mesto i vreme snimanja, da snimi video i zvuk, a onda obradi u programima za obradu videa i pripremi prilog za večernje vesti. Tako danas jedan novinar neretko radi i posao vozača, kamermana, tonca, montažera i organizatora. Drugim rečima, multiperspektivnost u znanju i veštinama je budućnost dobro plaćenog i traženog radnika. Što je znanje šire, a veštine sveobuhvatnije, budući radnik će biti cenjeniji, plaćeniji, a samim tim i traženiji. Tržište rada će više zahtevati od budućih radnika.

Početak 20. veka pa sve do pojave interneta profesija je bila uslovljena formalnim obrazovanjem, društvenim statusom ili ograničenim prilikama za dalje usavršavanje. Društveno je bilo prihvatljivo za naše roditelje i njihove vršnjake da se zaposle i penzionišu na istom radnom mestu unutar istog preduzeća. U najboljem slučaju, unutar jedne firme bi radnik napredovao kako godine prolaze i to samo ukoliko je visoko obrazovan. *Blue collar* radnici, kako se u engleskom jeziku zove radnička klasa za koje su rezervisane manuelne radnje niskoobrazovnih profila, ne bi imali mogućnost napretka, a plata bi rasla samo na osnovu minolog rada.

Osamdesetih godina prošlog veka jedno od najtraženijih radnih mesta je bila pozicija daktilografa. Osoba koja je postojala u svakoj firmi i čiji je posao bio da na pisačkoj mašini neumorno prekuca

tekstove s drugih papira ili da na osnovu diktata pretpostavljenog unosi tekst jakim pritiskom na tipke mašine koja onda mehaničkim slovima mastilom ispisuje tekst po papiru. Tehnika slepog kucanja učila se u školi, a za tekst od jedne A4 strane, odnosno 500 reči, bilo je potrebno između pet i deset minuta brzog kucanja i to u jednom primerku. Danas, uz softvere za prepoznavanje govora, kucanje u kome računar predviđa šta ćete napisati i generalno ozbiljne dominacije audio-video zapisa u odnosu na tekst, posao daktilografa nestaje. Povezana zanimanja koja su postojala više od sto godina – majstori za mašine, nastavnici daktilografije i proizvođači trake za mašine – takođe su mahom nestala. Napretkom tehnologije umnožavanje pisanog sadržaja ubrzalo je proces u nedogled.

Profesije koje su nestale, a bile su više nego prisutne posle industrijalizacije su i fenjerdžija, kojeg su zamenile automatizovane bandere, slovoslagač u stampariji, kome su posao oduzeli laserski štampači, i PTT operater, koji vas je spajao s komšijinim telefonom i postao suvišan krajem osamdesetih i pojavom digitalnih centrala. Pre pojave zamrzivača, dostavljači leda su bili zaduženi za naša hladna pića, telegrafistu koji je Morzeovom azbukom prenosio poruke na široke distance zamenio je Gmail, a kovača jeftine šerpe iz Kine. Metaloglodač koji se u Kragujevcu školovao decenijama zamenili su roboti u Fiatu, a mlekari više ne idu od kuće do kuće zbog široko dostupnog priuštivog mleka u prodavnicama.

I dok neke od profesija ne postoje danas, bar ne u tolikoj meri, pitanje je trenutka kada će svemirski piloti, facilitatori rada od kuće, šefovi timova za saradnju ljudi i mašina i tehničari virtualne stvarnosti zapravo postati neophodnost svake rastuće ekonomije. Do tada, poslovi kao što su farmaceuti, mašinovođe, kasiri, računovođe, agenti prodaje preko telefona, turistički vodiči i agenti će uveliko nestati. Tako se u Beogradu Parking servis automatizuje, pa većinu provera plaćenog parkinga sada vrši Oko sokolovo, automatizovano vozilo Komunalne milicije koje kamerama registruje (ne)plaćen parking i nepropisno parkiranje i automatski izdaje doplatne karte i kazne koje momentalno stižu na mobilnu aplikaciju vlasnika vozila, a nekoliko dana kasnije i na kućnu adresu. Istovremeno, dobro plaćeni radnici u javnim garažama bivaju zamenjeni automatskim mašinama za plaćanje parking karata.

U budućnosti možemo očekivati da sve manuelne radnje budu zamenjene mašinama. Tako da će mnogi vozači taksija, kamiona i autobusa ostati bez poslova, isto i rudari, radnici u brznoj hrani, sudije na utakmicama, cvećari, fotografi, sonografi, prevodioci, zlatari i radnici u tehničkoj podršci, koje će zameniti veštačka inteligencija. Bez karijere će ostati i oni koji su izabrali da budu bibliotekari i radnici na naplatnim rampama, a razvojem veštačke inteligencije i kvantnih kompjutera, čak i kompjuterski programeri u malo daljoj budućnosti.

S druge strane, prema navodima najposećenije društvene mreže namenjene poslovnim ljudima LinkedIn, među 25 najtraženijih poslova u poslednjih pet godina u SAD su specijalisti za vakcine i menadžeri koji se bave inkluzivnim zapošljavanjem, imajući u vidu da velike kompanije žele da imaju politiku zapošljavanja koja neguje različitosti i koja ih prihvata. Inženjeri koji rade na

veštačkoj inteligenciji i koji uče mašine su takođe na listi rame uz rame s marketing stručnjacima koji podižu angažovanje klijenata i korisnika. Raste potražnja za profilima koji imaju multiperspektivno znanje, pa su tako stručnjaci iz oblasti biologije sa znanjem u upravljanju procesima proizvodnje i sistemski administratori koji imaju znanja u oblasti hardvera i softvera više nego traženi. U sve većoj kompetitivnosti između kompanija, trka za boljom radnom snagom je postala imperativ uspešnosti. Tako pozicija koja se nekada zvala „kadrovsko” i podrazumevala je da vodite karton zaposlenog, beležite odsustvo i eventualno utičete na dalje usavršavanje sada prerasta u stručnjaka za akviziciju talenata. Iako je klasično kadrovsko odavno evoluiralo u upravljanje ljudskim resursima, akvizicija – privlačenje kadrova – je pozicija budućnosti. Ona zahteva dublje razumevanje tržišta rada, psihologije rada, ali i veliku mrežu kontakata. Radnici u zdravstvu su se pokazali kao neophodni u dvogodišnjoj pandemiji virusa korona, a posebno nedostaju medicinski tehničari u odeljenjima intenzivne nege. Programeri, stručnjaci za kupovinu i spajanje velikih firmi, molekularni biolozi, šefovi prodaje, strateški stručnjaci i šefovi ljudskih resursa su takođe na spisku najtraženijih pozicija u SAD.³³

Kako Srbija i region kasne za razvijenim zemljama više decenija, ne čudi i podatak agencije za zapošljavanje Infostud³⁴ da je u 2021. godini preko njenog sajta u Srbiji posao tražilo 241.636 ljudi, a da su najčešće pozicije od 67.284 raspisanih konkursa upravo izumiruće kategorije: prodavac, vozač, magacioner, komercijalista i telefonski operater.³⁵

Srednja stručna sprema je u deficitu jer su poslove medicinskih sestara i tehničara mnogi potražili u Nemačkoj i drugim evropskim državama, a za njima su otišli i gotovo svi zanatski radnici. Kuvari, stolari, higijeničari, pomoćni radnici u kuhinji, frizeri, automehaničari, električari i vodoinstalateri su sve više traženi pored deficitarnih konobara. Prema izveštaju o deficitarnim zanimanjima u Srbiji koji je objavila Unija poslodavaca Srbije³⁶, predikcije od pre deset godina su se ispunile, tako da oblast informacionih tehnologija, građevinska industrija, transportna i prerađivačka industrija trpe velike gubitke usled nedostatka stručnog kadra. Anketa s poslodavcima pokazala je da su deficitarni lekari, ekonomisti, pravnici, profesori stranih jezika, farmaceuti i stručnjaci u marketingu i prodaji. Od visoko obrazovanog kadra, nedostaju sve vrste inženjera informacionih tehnologija, kao i građevinski, mašinski i elektrotehnički inženjeri. U zdravstvu posebno nedostaju anesteziolozi, kardiolozi, pedijatri i ginekolozi. U skoro svim radnim oblastima nedostaje kadar i kvalifikovani radnici – od trgovaca, konobara, kuvara i pomoćnog osoblja preko vozača, tekstilnih radnika, mehaničara i auto električara do personalnih trenera sa visokim obrazovanjem i bez njega.

³³ The 25 U.S. roles that are growing in demand, LinkedIn, LinkedIn Jobs on the Rise 2022, dostupno na <https://www.linkedin.com/pulse/linkedin-jobs-rise-2022-25-us-roles-growing-demand-linkedin-news/>

³⁴ www.poslovi.infostud.com

³⁵ Sve više poslova – sve manje kandidata, Infostud, 2022., dostupno na <https://poslovi.infostud.com/vesti/Sve-vise-poslova-Sve-manje-kandidata/55989>

³⁶ Deficitarna zanimanja u Republici Srbiji, Unija poslodavaca Srbije, dostupno na <https://www.poslodavci.rs/wp-content/uploads/2018/09/deficitarna-zanimanja-u-r.srbiji-converted.pdf>

Slična je situacija i u BiH. Agencija za rad i zapošljavanje u Bosni i Hercegovini godinama beleži identične profesije kao suficitarne i deficitarne. Traženi radnici su diplomci fakulteta koji se bave IT industrijom, medicinski i farmaceutski, ali i inženjeri građevine i elektrotehnike. Iako su među najtraženijima, pravnici i ekonomisti se suočavaju s velikom konkurencijom na tržištu rada zbog velikog broja diplomiranih s ovih fakulteta. Što se tiče kvalifikovanih profesija, zaposleni u uslužnim delatnostima, konobari i frizeri su – kao i u Srbiji – među najtraženijima, tik uz operatere u pozivnim centrima i tehničarima za unos podataka. Diplomirani srednjoškolski s diplomom ekonomskog, poljoprivrednog i mašinskog tehničara, gimnazija i medicinskih sestara ima na tržištu rada i više nego što ih sistem može apsorbovati. Kao i u ostatku regiona bivše Jugoslavije, ekonomska migracija u potrazi za boljim životom materala je mnoge zidare, bravare, tesare, varioce i šivače da sreću potraže širom Evrope i sveta, ostavljajući BiH i ostatak regiona bez kvalifikovane radne snage, a zbog neatraktivnosti pozicija, malo se osmaka odlučuje za profesiju u ovim oblastima. Prema podacima Agencije koje je predstavio direktor Muamer Bandić u maju 2022, profesije koje su u riziku od nezaposlenosti su i kriminolozi, politikolozi, žurnalisti, socijalni radnici, ali i profesori razredne nastave i engleskog jezika.

Kako je Crna Gora turistička destinacija, deficitarna zanimanja primetna su u ugostiteljstvu. Istraživanje o deficitarnim zanimanjima u Crnoj Gori za 2019. pripremio je Zavod za zapošljavanje.³⁷ Radnika s osnovnim obrazovanjem koji se klasifikuju kao nekvalifikovani radnici bilo je više u ponudi nego što je bila potražnja tržišta u tekućoj godini. Ipak, građevinski manipulanti, čistači i ugostiteljski pomoćnici bili su traženi. Gotovo sve oblasti ugostiteljske delatnosti pate za kvalifikovanim radnicima. Potrebne su sobarice, pomoćni ugostitelji, serviri, pomoćni kuvari, pomoćni građevinski radnici, perači rublja i kupališni spasiooci. Na listi kvalifikovanih radnika su i komunalci, građevinari i trgovci. Barmeni, ugostitelji, vozači teretnjaka, elektromonteri i mesari potpadaju pod treći nivo kvalifikacija obrazovanja i deficitarni su ne samo u Crnoj Gori nego i u celom regionu. Što se tiče visokog obrazovanja i deficitarnih zanimanja, na listi su profesori matematike, razredne nastave, klavira, muzičkih predmeta i fizike, zatim vaspitači, doktori medicine, i kao i u Srbiji, sve vrste inženjera – građevinski, arhitektonski, elektrotehnički i mašinski.

Kada je u pitanju Kosovo, najpre podsećamo na visoku stopu nezaposlenosti (30%) i izrazito visoku stopu neaktivnosti radne snage (62,3%). Većina poslova objavljivanih na portalima za zapošljavanje na Kosovu pokazuje da se pre svega traže *white collar* profesije, izraz u engleskom jeziku koji sugeriše da su potrebna znanja i veštine koje se stiču tokom ili posle visokog obrazovanja. Traženi su radnici u oblastima prodaje, menadžmenta i administracije. Veštine koje su u analiziranim oglasima za poslove tokom 2018. poslodavci tražili su veštine komunikacije, rad na računaru, programiranje i analitičko razmišljanje, dok znanje engleskog jezika dominira

³⁷ Istraživanje o deficitarnim zanimanjima u Crnoj Gori za 2019, Zavod za zapošljavanje Crne Gore 2020., dostupno na <https://www.zzzcg.me/wp-content/uploads/2021/04/ISTRA%C5%BDIVANJE-Deficitarna-zanimanja-ZA-SAJT.pdf>

oglasima³⁸. Zbog enormne nezaposlenosti i ograničene ponude poslova, mladi napuštaju Kosovo, a neformalnu ekonomiju koja zapošljava kvalifikovanu radnu snagu teško je izmeriti.

Deficitarna i suficitarna zanimanja u Severnoj Makedoniji se ne razlikuju u odnosu na ostatak regiona. Kada je visoko obrazovanje u pitanju, tu prednjače zdravstveni radnici, menadžeri, stručnjaci i tehničari i inženjeri u IT industriji, ali ta industrija vapi za radnom snagom iz gotovo svih profila i obrazovnih nivoa. Obradivači metala, mašinski monter i slična zanimanja nalaze se na listi suficitarnih. Umereno deficitarna zanimanja su računovođe, vozači, građevinci i predavači. Nedostaju i radnici u rudarstvu, građevini, proizvodnji, transportu, u čistoći i sličnim zanimanjima. Gimnazijalaca na tržištu rada, s druge strane, ima na pretek.³⁹

Zbog velike emigracije očekuje se da će u Albaniji gotovo sve profesije biti deficitarne do 2030. godine.⁴⁰ Ista je prognoza i za Severnu Makedoniju i Srbiju prema izveštaju Evropske fondacije za trening objavljenom ove godine, dok će kvalifikovani radnici u BiH emigrirati u evropske zemlje. Zapadnobalkanska šestorka je malo tržište sa strukturnim problemima sa korupcijom, organizovanim kriminalom, neefektivnim sudstvom i lošom administracijom. Populaciono gledano, predstavlja samo 4% stanovništva EU. Emigracija iz regiona je ogromna, ali izveštaj sugerise da nije podjednaka među šest ekonomija. Bosna i Hercegovina i Albanija prednjače u stepenu emigracije lokalnog stanovništva. Podaci Eurostata pokazuju da je više od milion i po građana Zapadnog Balkana emigriralo u EU zemlje, koje gotovo sve beleže rekordno visoku zaposlenost i istovremeno nedostatak radne snage.

Izveštaj Evropskog nadzornog tela za rad iz novembra 2021.⁴¹ pokazuje da su deficitarna zanimanja slična onim u regionu Zapadnog Balkana. U 2020. nedostajali su vodoinstalateri, medicinske sestre i tehničari, sistem analitičari, zavarivači i vozači kamiona i trajekata, a ta zanimanja se nalaze među pet najtraženijih u najmanje šesnaest od dvadeset sedam država članica Evropske unije. Gotovo sve profesije u građevinskoj i IT industriji tražene su u zemljama EU. Građevinski, IT, mašinski i elektrotehnički inženjeri sa stručnim znanjima u različitim oblastima traženi su u više od jedanaest država članica. Kvalifikovani radnici kao što su stolari, mehaničari, operateri CNC mašina, kuvari, proizvođači alata i preduzimači su takođe na ceni. S druge strane, višak radne snage u većini zemalja predstavljaju radnici u prodaji, trgovci, vozači taksija i pikapa, recepcioneri, konobari, sekretari i kozmetičari. Nasuprot tome, od visoko obrazovanih, na listi

³⁸ Brancatelli, Marguerie and Brodmann, Job Creation and Demand for Skills in Kosovo, World Bank Group, jun 2020., dostupno na <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/33850/Job-Creation-and-Demand-for-Skills-in-Kosovo-What-Can-We-Learn-from-Job-Portal-Data.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

³⁹ Дијагностика на општинските пазари на труд во Северна Македонија, Институт за економски истражувања и политики, dostupno na <https://www.financethink.mk/wp-content/uploads/2021/09/Zbirka-na-analiticki-izvestai-1.pdf>

⁴⁰ 'Use it or lose it!' How do migration, human capital and the labour market interact in the Western Balkans?, dostupno na <https://www.etf.europa.eu/en/publications-and-resources/publications/use-it-or-lose-it-how-do-migration-human-capital-and-labour>

⁴¹ McGrath J, Report on Labour Shortages and Surpluses, European Labour Authority, 2021, dostupno na <https://www.ela.europa.eu/en/media/725>

najzastupljenijih profesija se nalaze grafički i dizajneri enterijera, novinari, sociolozi, antropolozi i prevodioci, pa treba razmisliti o ovim profesijama ukoliko želite da do posla dođete brže.

U odabiru profesije za učenike i njihove roditelje može biti korisno da poznaju ne samo trenutno i potencijalno tržište rada na Zapadnom Balkanu, već i potencijal za usavršavanje i dobitak posla unutar Evropske unije, iako bi za šest ekonomija bilo dobro da zadrže radnu snagu, pogotovo imajući u vidu starenje nacija, osim na Kosovu, kao i nemogućnost da se obnovi kadar u gotovo svim profesijama. Mogućnost sticanja profesionalnog znanja dalje od mesta rođenja postoji od kada postoji i ljudska rasa. Ekonomska emigracija nije nužno loša pojava, ali bi ipak ekonomije u regionu mogle da rade na politikama zadržavanja kvalifikovane radne snage, što je tema neke druge analize.

Prelaz iz osnovnog u srednje obrazovanje u Srbiji i regionu jedan je od najstresnijih trenutaka za tinejdžere i njihove roditelje. Koju će srednju školu upisati učenik ili učenica zavisi od mnogobrojnih faktora. Oni koji najviše utiču su svakako obrazovni profil roditelja i njihovo razumevanje važnosti obrazovanja, socio-ekonomski status porodice ili okruženja, demografske karakteristike, dostupnost škola i obrazovnih profila, ali i koji je profil u datom trenutku društveno i ekonomski poželjan. Sve uslovljenosti teško padaju roditeljima i deci, a ukoliko učenik ili učenica pripada romskoj ili drugoj manjinskoj zajednici, donošenje odluke je još teže zbog višestruke diskriminacije i, za mnoge, težih uslova života u odnosu na većinsko stanovništvo.

Jedno je jasno, put ka izlasku iz začaranog kruga siromaštva Roma i Romkinja u svih šest ekonomija je kroz obrazovanje. Treba imati u vidu da diploma srednje škole ili fakulteta nije i garancija bogatstva. Obrazovanje je, uglavnom, samo preduslov i ranije u analizi pokazujemo dokaze o zapošljivosti sa što većim nivoom obrazovanja. Ipak, nije dovoljno samo biti obrazovan, već je u sve kompleksnijim ekonomijama važno i kojim veštinama vladamo pored onoga šta znamo.

Obrazovanje i tržište rada

U regionu zapadnobalkanske šesterke obrazovni sistemi gotovo su ujednačeni. Uz male varijacije, osnovna škola počinje u sedmoj godini života, srednja škola u petnaestoj i traje tri ili četiri godine, osnovne studije traju isto toliko, master do dve godine, a doktorske studije do pet. Ako ste među boljim studentima, doktor nauka postali biste sa 27 godina života i trebalo bi da možete da znanje i veštine pretočite u ekonomsku dobit za sebe i svoju porodicu. Međutim, to nije uvek tako.

Mnoga istraživanja pokazuju da znanje i veštine stečene u obrazovnim sistemima šest ekonomija nisu značajno upotrebljivi na tržištu rada⁴², a da tromi obrazovni sistemi – koji više služe kao

⁴² Prof. Nikica Mojsoska Blazevski, the European Training Foundation, 2019, dostupno na https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/2019-07/Skills%20mismatch%20measurement_North%20Macedonia.pdf

socijalna komponenta vladajućih većina – ne menjaju gradiva decenijama. Tako u srednjim školama i dalje postoje smerovi metaloglođača iako su mašine zamenile njihovo postojanje pre više od desetak godina.

Istraživanja tržišta i odnosa obrazovnih profila pokazuju nesklad u znanjima i veštinama stečenim kroz formalno obrazovanje i potreba dostupnih poslova na tržištu. U jednom takvom istraživanju sprovedenom na Kosovu rezultati pokazuju da čak 60% malih privrednika mora da uloži sredstva za dodatnu obuku svršenih studenata kako bi bili pripremljeni za obavljanje poslova. Ključ uspešnosti razvijenih ekonomija su mala i srednja preduzeća, koja uglavnom imaju ograničene resurse za dodatnu edukaciju budućih zaposlenih te se oslanjaju na obrazovni sistem. Međutim, isto istraživanje pokazuje da je primetno slabo poznavanje engleskog jezika kao jedne od traženih veština.⁴³ Pored toga, u analizi 44.000 poslova objavljenih na onlajn portalima za traženje poslova na Kosovu, veštine koje su poslodavci tražili su ekstrovertnost kandidata i veštine rada na računaru, prate ih veštine komunikacije i analitičkog rasuđivanja, a softversko programiranje je oblast koja najbrže traži nove zaposlene.

Drugi problem je upotrebljivost stečenog znanja. OECD sprovodi program za međunarodno ocenjivanje studenata (PISA testiranje) od 2000. godine nad učenicima starim 15 godina. Poslednji objavljeni rezultati su iz 2018. godine i pokazuju performanse učenika u tri oblasti – čitanje, matematika i nauka.⁴⁴ Gotovo 600.000 učenika i učenica iz 79 država i ekonomija uzelo je učešće u međunarodnom testiranju. Od 79 rangiranih mesta, nijedna ekonomija regiona se ne nalazi među najrazvijenijim zemljama Evrope i sveta. U tri oblasti, u regionu najbolje su rangirani učenici iz Srbije, a najlošije sa Kosova.

	Matematika	Nauka	Čitanje
Albanija	49	60	62
Bosna i Hercegovina	63	68	63
Crna Gora	52	62	53
Kosovo	76	76	75
Severna Makedonija	68	63	67
Srbija	47	47	46

Tabela 2. Rangiranje šest ekonomija Zapadnog Balkana na PISA testiranju 2018.

Primenljivost stečenog znanja u situacijama realnog života i snalaženje u nepoznatom učenicima regiona ne ide baš od ruke kao u prvih tridesetak ekonomija u okviru OECD, kako pokazuju rezultati analize testiranja iz 2018.

⁴³ Besime Ziberi, Donat Rexha, Kosovare Ukshini, Journal of Governance and Regulation / Volume 10, Issue 3, 2021, dostupno na

https://www.researchgate.net/publication/353680563_Skills_mismatch_in_the_labor_market_The_future_of_work_from_the_viewpoint_of_enterprises_in_case_of_Kosovo

⁴⁴ Andreas Schleicher, PISA 2018, Insights and interpretations, OECD, dostupno na

<https://www.oecd.org/pisa/PISA%202018%20Insights%20and%20Interpretations%20FINAL%20PDF.pdf>

Iako istraživanja pokazuju da razlaz obrazovanja i potreba tržišta rada pogađa celokupnu populaciju, posebno mlade kada izlaze iz sistema obrazovanja i stavljaju se na tržište, manjinske grupe, posebno Romi i Romkinje, više su pogođeni. Za razumevanje šire slike siromaštva romske zajednice, pored varijabli koje dotiču opštu populaciju, specifičnosti romske zajednice se moraju uzeti u obzir kada se prilagođavaju politike ili se planira pružiti dodatna podrška zajednici. Tu pre svega mislimo na starosnu, obrazovnu i ekonomsku strukturu Roma. U nastavku su tri karakteristike preuzete uz saglasnost autora iz Analize primene afirmativnih mera za obrazovanje Roma i Romkinja u Srbiji, autora Naima Lea Beširija, a u izdanju Fonda za obrazovanje Roma.

Starosna struktura Roma u Srbiji.⁴⁵ Starosna struktura Roma je nešto što posebno izdvaja Rome od većinskog stanovništva, a slična tendencija uočena je i kod određenih nacionalnih manjina u Srbiji kao što su Albanci i Bošnjaci. Zajedničko ovim nacionalnim zajednicama je visoka stopa nataliteta, odnosno za razliku od većinskog stanovništva, prirodni priraštaj je visoko pozitivan, što rezultira relativno mladim stanovništvom. Kod Roma treba dodati i faktor visokog fertiliteta, odnosno činjenicu da je kod romskih devojaka rano zasnivanje porodice kulturološki uslovljeno. Već posle 15. godine, a neretko i pre toga, Romkinje postaju majke, što dovodi do većeg broja porodica sa četvoro ili više dece, što je kod većinskog stanovništva relativno retka pojava. Kod Roma u Srbiji, ukoliko se izvrši uporedni prikaz popisa iz prošlog veka, takođe može da se utvrdi blaga tendencija demografskog starenja, ali i pored toga, Romi su tek u poslednjem popisu iz 2011. godine dostigli prosečnu starost koju je većinsko stanovništvo Srbije imalo još 1931. godine (27,7 godina). Od ukupnog broja popisanih Roma u Srbiji, čak 41,47% je u kategoriji do 19 godina starosti. Nažalost, statistika popisa kao sledeću starosnu kategoriju izdvaja grupu ljudi od 20 do 39 godina starosti, te je nemoguće utvrditi broj Roma do 30 godina, odnosno mladih u formalno-zakonskom smislu te reči. I pored toga, podatak o mladima do 19 godina značajan je pri statističkoj obradi informacija o obrazovanju Roma, pogotovo kada se uzme u obzir da upravo ova grupa stanovništva pohađa osnovnu i srednju školu.⁴⁶

Obrazovna struktura Roma u Srbiji. Prema Radovanović i Knežević, obrazovanje predstavlja jedan od najizazovnijih aspekata integracije Roma u društvo. Nivo i struktura obrazovanog dela romske populacije uslovljeni su kulturološkim specifičnostima, ali i vrlo konkretnim faktorima kao što su siromaštvo, nepovoljan položaj u društvu i inertan državni aparat koji sporo odgovara na ovu potrebu. Sve ovo zajedno rezultira obrazovnom inferiornošću ove zajednice u odnosu na većinsko stanovništvo, ali i druge nacionalne manjine u Srbiji.

Procenat pismenih, kao jedan od osnovnih pokazatelja obrazovanja, ne ide na ruku Romima jer, iako je broj nepismenih Roma pao sa 19,6% na 15,1% između dva poslednja popisa, to je i dalje

⁴⁵ Naim Leo Beširi, Analiza primene afirmativnih mera za obrazovanje Roma i Romkinja u Srbiji, Fonda za obrazovanje Roma, 2021.

⁴⁶ Prof. dr Radovanović, S.; doc. dr Knežević, A. u Naim Leo Beširi (2021).

daleko iznad republičkog proseka koji je 2%. Ono što je posebno zanimljivo kod grupe Roma koja je određena kao funkcionalno nepismena jeste razlika u polnoj strukturi ove grupe. Iako na nivou republike nema značajnijih razlika između broja nepismenih muškaraca i žena, kod Roma je taj odnos 31% nepismenih muškaraca i 69% nepismenih žena, što ukazuje na veliku razliku koju roditelji prave među muškom i ženskom decom i tradicionalno shvatanje uloge žene u porodici i kući. Veća nepismenost zapažena je kod starijih generacija, a posebno se postavlja pitanje zbog čega postoji veliki procenat nepismenih starijih Roma do 65 godina, s obzirom na to da su ove generacije obuhvaćene zakonom o obaveznom osnovnom školovanju. Važan podatak je i da, prema poslednjem popisu, u grupi mladih Roma od 10 do 19 godina starosti, postoji 8,2% nepismenih.

Nivoi obrazovanja takođe se dosta razlikuju ukoliko se statistika romske populacija uporedi sa statistikom za celu državu, pri čemu se uzimaju podaci dobijeni popisom iz 2011. godine. U većinskoj populaciji, svaki 37. stanovnik stariji od 14 godina nema nikakvo obrazovanje, dok je kod Roma to slučaj sa svakim 5. stanovnikom. Takođe, više od trećine Roma nema završenu osmogodišnju školu, dok je to 10,9% za većinsko stanovništvo. Kod udela stanovnika koji imaju završenu srednju školu ta razlika je još izraženija – od ukupnog broja Roma, 11,5% ima diplomu srednje škole u odnosu na 48,9% stanovnika Srbije, dok svega 0,7% Roma ima više i visoko obrazovanje, a 16,2% je visoko obrazovanih pripadnika većinskog stanovništva. Polna struktura u okviru ovih grupa takođe se dosta razlikuje jer u svakoj kategoriji Roma sa nekim stepenom obrazovanja ubedljivo dominiraju muškarci. Malo svežiji podaci – Izveštaj Evropske komisije o napretku Srbije za 2019. godinu – ukazuju na činjenicu da samo 9% romske dece ide u vrtiće i 84% upisuje osnovnu školu, a završava je samo 67%, u poređenju sa 96% neromske populacije.

U svetlu sve razvijenijih i prisutnijih tehnologija u svakodnevnom životu, svakako treba obratiti pažnju i na tehnološku pismenost Roma. Nije iznenađenje da sa porastom nivoa opšte pismenosti raste i broj onih koji su kompjuterski pismeni, odnosno onih koji poznaju rad na računaru, pri čemu su kao parametri uzimane informacije o sposobnosti izrade teksta i tabela, primanja i slanja elektronske pošte i korišćenja interneta. Došlo se do podataka o vrlo niskom nivou kompjuterske pismenosti romske populacije, pri čemu 77,3% Roma nije kompjuterski pismeno, 13,8% delimično je kompjuterski pismeno, dok se svega 8,7% Roma smatra kompjuterski pismenim.⁴⁷

Pri pregledu ovih podataka ne sme se zanemariti činjenica da je nivo poznavanja rada na računaru u velikoj meri uslovljen socio-ekonomskim položajem pojedinca, odnosno da su za postizanje kompjuterske pismenosti potrebna finansijska sredstva koja će omogućiti posedovanje računara i pristup internetu. Zbog toga se kao valjane mogu uzeti pretpostavke da će sa porastom životnog standarda rasti i broj kompjuterski pismenih Roma, kao i to da je došlo do poboljšanja ove situacije u toku protekle decenije od poslednjeg popisa.

⁴⁷ Prof. dr Radovanović, S.; doc. dr Knežević, A.: *op. cit.* u Naim Leo Beširi (2021)

Napori koji su ulagani od strane međunarodnih organizacija i domaćeg nevladinog sektora da se prodre u srž problema koji izaziva niski obrazovni nivo romske zajednice rezultirali su brojnim zaključcima, među kojima su najčešći da na putu ka boljem obrazovanju Roma stoje pre svega ekonomski faktori, dok je diskriminacija romskih učenika u obrazovnim institucijama na drugom mestu. Usled niskog obrazovnog nivoa, Romi ulaze u „začarani krug” jer je bez dobrog obrazovanja teže naći posao koji će biti dovoljno finansijski podržan da se porodica ili pojedinci izdignu iz siromaštva. Zbog toga ostaju u veoma teškim životnim uslovima, koji im ne dozvoljavaju ili umnogome otežavaju školovanje, što ih opet dovodi do ekonomske nemoći, koja je postala glavna odlika romske populacije u Srbiji.

„Anketna istraživanja rađena 2006. godine na sedam lokacija gde su bili zastupljeni Romi u Beogradu potvrđuje prvi zaključak, ali donekle pobija tvrdnju o rasprostranjenosti diskriminaciji romskih učenika. Prema odgovorima u okviru ove ankete, kod najvećeg broja dece bila je prisutna želja za završetkom škole jer su to doživljavali kao šansu za bolji život. Međutim, prema rečima dece, najveći problem sa kojim se susreću tokom školovanja nije diskriminacija većine, već pre svega ekonomska nemogućnost njihovih roditelja da im obezbede neophodna sredstva za školovanje (knjige, nastavna sredstva, pa i adekvatnu odeću i obuću). Tome treba dodati i stambene probleme koji su takvi da ne omogućavaju primerene uslove za školovanje. Većina roditelja kao osnovni razlog neuspeha u školovanju svoje dece navodi loše životne uslove. Za razliku od svoje dece, roditelji su uvereni da u školama postoji problem diskriminacije, ali ne zato što su Romi, već zato što su siromašni. Kada su roditelji pitani o razlozima sopstvenog neuspeha u obrazovanju u vreme kada je trebalo da se oni školuju, nisu navodili da su bili diskriminirani, već su davali odgovore kao što su: nisu mi dali roditelji, rano sam se udala, morao/morala sam da radim, bili smo siromašni, od škole nema nikakve koristi i sl. Izazov je i nedostatak svesti roditelja o potrebi školovanja svoje dece, kao i o tome da školovanje otvara veće šanse za ostvarenje boljeg socio-ekonomskog položaja u društvu.”⁴⁸

Iako bi bilo vrlo jednostavno prebaciti odgovornost za nisku obrazovnu stopu na romsku populaciju, moraju se uzeti u obzir faktori koji su doveli do razočaranja u školski sistem Srbije, kao i demotivacije za nastavak školovanja. Tu je nesumnjivo jedan od najuticajnijih faktora činjenica da i oni Romi koji završe srednju školu koja ih kvalifikuje za obavljanje određenog zanimanja, ili čak i ona grupa Roma koja ima više ili visoko obrazovanje, imaju ogromne poteškoće pri nalaženju zaposlenja. Iako je nezaposlenost problem na nivou države i za većinsko stanovništvo, ovaj izazov izraženiji je kod pripadnika romske nacionalne manjine, kojima se relativno često kvalifikacije zanemaruju u svetlu predrasuda i stereotipizacije zasnovane na nacionalnoj pripadnosti. Kada romska zajednica, kojoj većinsko stanovništvo poručuje da može da se izdigne iz siromaštva obrazovanjem, vidi kako se njeni obrazovani članovi takođe bore za

⁴⁸ Knežević, A.: *Romi (Cigani) u Beogradu – etnodemografska proučavanja*, Beograd, Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet, 2010. u Naim Leo Beširi (2021)

egzistenciju i primorani su na fizičke poslove kao i svi ostali, prirodno dolazi do demotivacije i kod roditelja i kod dece za nastavkom školovanja.

Dodatno, ne može se zanemariti ni vrlo pogrešan trend koji je bio dominantan u srpskom školstvu i koji je doveo do posledica koje prate i današnje generacije, a koji je bio rezultat nestručnosti i nerazumevanja dela državnog aparata za specifičnosti romske populacije. Naime, kako Romi neretko u Srbiji žive u svojevrsnim teritorijalno kompaktnim zajednicama koje su na mnogim mestima prerasle mahale, deca iz tih zajednica tokom prvih godina svog života žive u dosta introvertnom društvu, često bez dodira sa većinskim stanovništvom, a neretko i bez ikakvih dodira sa srpskim jezikom. Kada se takva deca uključe u školski sistem, odjednom se susreću sa slabo poznatim jezikom i novim sistemom i načinom funkcionisanja, te prirodno pokazuju slabije rezultate u odnosu na decu koja su tokom ranijih godina prilagođavana i pripremana za postojeći obrazovni sistem.

Usled uzastopnih ponavljanja razreda i nemogućnosti praćenja nastave, znatan broj romske dece prebacivan je u škole za „decu sa posebnim obrazovnim potrebama”. Prema važećoj definiciji Uneska, u kategoriji dece s posebnim obrazovnim potrebama, između ostalog, nalaze se i „...sva ona deca koja povremeno ili kontinuirano doživljavaju teškoće u školi, deca kojoj nedostaje interesovanje i motivacija za učenje, deca koja ponavljaju razred, deca koja su primorana da rade, deca koja žive na ulici, deca koja žive daleko od škole, deca koja žive u uslovima teške bede i pate od hronične neuhranjenosti i deca koja ne pohađaju školu iz bilo kog razloga”.⁴⁹ „Prema većini navedenih parametara, znatan broj romske dece u Srbiji pripada ovoj kategoriji, tako da Romi po kriterijumu obrazovanja predstavljaju fenomen jer su se specijalne škole u Srbiji pretvorile u ustanove za školovanje dece koja većinom pripadaju romskoj etničkoj zajednici, što ima ozbiljne posledice po školovanje i društveni status Roma, ali i po školski sistem Srbije.”⁵⁰

Ekonomska struktura romske populacije u Srbiji. Ovaj aspekt života romske nacionalne manjine u direktnoj je zavisnosti od demografskih i drugih karakteristika stanovništva kao što su starosno polna struktura, stepen obrazovanja, struktura privrede, stepen privrednog razvoja teritorijalnih oblasti u kojima je romsko stanovništvo zastupljenije i slično. U nacionalnim zajednicama svako pomeranje na društvenoj lestvici zapravo znači da se menja dotadašnji način života i da se preuzimaju šablone ponašanja kao i vrednosni sistemi i statusni parametri nove društvene grupe u koju se ulazi. To bi za romsku populaciju povlačilo i etničku komponentu, odnosno udaljavanje od svoje etničke grupe koja je još uvek u granicama nižeg socijalnog statusa i priključivanje socijalnoj grupi koja se nalazi na višoj lestvici, a koja je drugačija u etničkom smislu, što u krajnjoj liniji opet proizvodi etničku mimikriju. Ovaj proces nije nezaobilazno pravilo, ali jeste donekle česta pojava, te ga treba uzeti u obzir pri razmatranju hipoteze da upravo

⁴⁹ Macura Milovanović, S.: *Romska deca i škola – kako istopiti grudvu?*, Beograd, Zadužbina Andrejević, 2001. u Naim Leo Beširi (2021)

⁵⁰ Knežević, A.: *op. cit.* u Naim Leo Beširi (2021)

zbog toga nije moguće potpuno realno sagledati ekonomske promene u životu Roma, jer onog momenta kada napuste svoju etničku grupu i prestanu da se izjašnjavaju kao Romi, više nisu obuhvaćeni statističkim obradama podataka.

Što se tiče onog dela romske populacije koji je vidljiv u statistici, ne iznenađuje podatak da je stopa nezaposlenosti veća od nacionalnog proseka. Prema poslednjem popisu, vidljivi su i suprotni trendovi dominantni kod romskog i neromskog dela populacije. Na primer, broj izdržavanih lica u romskoj zajednici povećao se za 10%, dok je broj izdržavanih lica u kategoriji opšteg stanovništva smanjen za 15%. Među aktivnim Romima koji obavljaju zanimanja u 2011. godini, u okviru najzastupljenijih zanimanja bilo je 59,3% čistača, pomoćnih radnika i skupljača sekundarnih sirovina; 10,8% vozača i zanatlija; 9,9% poljoprivrednika i srodnih radnika; 8,9% prodavaca; 6,9% građevinskih radnika; 2,6% noćnih čuvara i konobara; 1,5% umetnika; ostali odgovori su se pojavljivali u zanemarljivom broju. Ovakva situacija navodi na zaključak da najzastupljenija zanimanja Roma nedvosmisleno ukazuju na socijalnu i profesionalnu inferiornost Roma u društvu, pri čemu ne treba zanemariti ni njihovo učešće u „svoj ekonomiji”, o kojem ne postoje relevantni zvanični podaci.⁵¹

Nema sumnje da se socio-ekonomska, demografska i obrazovna slika romske zajednice u Srbiji poboljšala u poslednjih dvadeset godina. Međutim, i dalje su poražavajući podaci u svim segmentima života zajednice koja živi marginalizovano na rubovima društvenih dešavanja. Od izuzetne je važnosti da relevantne državne strukture, međunarodne i domaće organizacije i udruženja građana rade zajedno kako bi se uslovi života značajnije poboljšali. Ipak, najveća odgovornost leži na državnim institucijama da stvore uslove za jednake šanse. Začarani krug siromaštva, nezaposlenosti i obrazovanja, najlakše je prekinuti u sistemu obrazovanja. Napori na obezbeđivanju boljih mogućnosti za upis, školovanje, mentorsku podršku i diplomiranje prvi su korak ka smanjenju siromaštva i obezbeđivanju socijalne uključenosti romske zajednice. Sledeći korak je zaposlenje koji vodi povećanju resursa i unapređenju stanovanja, aktivnog učešća u procesima donošenja odluka i generalnom pospešivanju ekonomske samostalnosti zajednice.

Slične su demografske, obrazovne i socio-ekonomske karakteristike romskih zajednica u ostalih pet ekonomija Zapadnog Balkana.^{52 53 54 55 56}

⁵¹ Prof. dr Radovanović, S.; doc. dr Knežević, A.: *op. cit.* u Naim Leo Beširi (2021)

⁵² Specijalni izveštaj o položaju Roma u Bosni i Hercegovini, Ombudsman BiH, dostupno na <https://www.osce.org/files/f/documents/e/e/110497.pdf>

⁵³ Analiza glavnih politika usmerenih na integraciju Roma i Egipćana u Crnoj Gori, dostupno na <https://www.rcc.int/romaintegration2020/files/admin/docs/4a586d9b9305c9c45a38c5b3128b2d54.pdf>

⁵⁴ Pregled položaja Romske, Aškalijske i Egipatske zajednice na Kosovu, OSCE, 2020, dostupno na https://www.osce.org/files/f/documents/f/6/443593_1.pdf

⁵⁵ Roma Integration Public Policy in Albania – Background Paper, RCC, dostupno na <https://www.rcc.int/romaintegration2020/files/admin/docs/3971f6d06c4ec62094cdcf7972700986.pdf>

⁵⁶ Strategy for the Roma in Republic of Macedonia 2014–2020, Ministry of Labor and Social Policy in collaboration with the National Coordinator of the Decade and Strategy of Roma, 2014, dostupno na <https://www.rcc.int/romaintegration2020/files/admin/docs/a4b7a7abd52eaa6a5b369f18f180cc12.pdf>

Iako postoje razlike, kao i u razlikama opšte zaposlenosti, zapošljivosti i obrazovanja među šest ekonomija, generalni su zaključci da usled višedecenijske izolovanosti i sistemske diskriminacije romske zajednice, ograničen je pristup obrazovanju i tržištu rada, a samim tim i ostalim sferama društva. Kako je više puta potvrđeno, začarani krug siromaštva prekida se obrazovanjem, a prvi korak na putu sticanja kvalifikacija neophodnih za buduću profesiju je upoznavanje ličnih afiniteta i odlučivanje za obrazovni profil koji bi umnogome mogao da obeleži naše živote.

Prema anketi sprovedenoj među pedagoškim asistentima u Srbiji za potrebe izrade ove analize u toku septembra 2022. godine, učenici romske nacionalnosti se u više od polovine slučajeva javljaju za savet pedagoškom asistentu kako bi ispravno odabrali školu i obrazovni profil koji će upisati nakon završenog osnovnog obrazovanja, pri čemu u 61,4% slučajeva to finalno biva odluka učenika u dogovoru sa roditeljem, dok je u 27,3% slučajeva to zajednička odluka sve tri strane (učenika, roditelja i pedagoškog asistenta). Prema istoj anketi, iako brojni faktori utiču na odluku o odabiru obrazovnog profila i zanimanja, najuticajniji je onaj koji se odnosi na perspektivu zaposlenja, pa on u čak 48,9% slučajeva ima odlučujući uticaj. Na drugom mestu nalazi se perspektiva za upis, što znači da se želje učenika ne podudaraju uvek sa mogućnostima, dok su na trećem mestu lični afiniteti učenika/ca (20%). Pominju se takođe, sa mnogo manjom zastupljenošću, i ugled profesije u zajednici kao i afiniteti roditelja.

Kada su u pitanju obrazovni profili koje učenici najčešće žele da upišu, prema ovoj anketi dva obrazovna profila su ubedljivo dominantna, a to su medicinski i tehnički profili. Kao najčešća želja, ali i izbor pominju se medicinski tehničar – zanimanje koje je relativno čest izbor i pri sticanju visokog obrazovanja; i vozač motornih vozila – pri čemu je ova opcija posebno privlačna poslednjih godina iz više razloga; jedan od njih je sticanje vozačke dozvole u sklopu školovanja, a drugi mogućnost odlaska u inostranstvo gde se ovo zanimanje nalazi u kadarskom deficitu. Odmah nakon ova dva zanimanja po učestalosti su važni i profili hemijski laborant, stomatološki tehničar, frizer i ugostiteljski smerovi (konobar, kuvar). Od trogodišnjih stručnih usmerenja se izdvajaju operater mašinske obrade, mehaničar motornih vozila i zdravstveni negovatelj, a od ostalih zanimanja, s nešto manjom učestalošću, serviser termičkih i rashladnih uređaja, pekar, ekonomski tehničar, poljoprivredni tehničar, saobraćajni tehničar, veterinarski tehničar, turistički tehničar. Kada su u pitanju obrazovni profili za koje se učenici romske nacionalnosti na kraju odlučuju, lista se ne razlikuje mnogo u odnosu na listu željenih škola, te nailazimo na iste dominantne profile.

Pedagoški asistenti koji su učestvovali u anketi ističu da je stepen upisa romske dece u srednju školu visok (preko 60% njih izjavilo je da između 80% i 100% romske dece nastavlja obrazovanje nakon osnovne škole), kao i da je mali procenat onih koji se posle svog srednjeg obrazovanja odlučuju za zanatska zanimanja za koja se nisu školovali te za prekvalifikaciju u vezi sa tim zanimanjima (71,1% asistenata izjavilo je da se to dešava u manje od 30% slučajeva). Ovaj podatak treba uzeti sa rezervom imajući u vidu da su asistenti zaduženi za pružanje pomoći tokom osnovnog obrazovanja te da je upitno u kojoj meri i s kolikim kapacitetom mogu da isprate kasnije

kretanje bivših učenika kroz tržište rada, koje dolazi tri do četiri godine nakon što oni izađu iz osnovne škole.

U anketi, ali i u razgovorima obavljenim sa učesnicima programa stažiranja REF, naglašeno je da se profesionalna orijentacija sprovodi kontinuirano, odnosno gotovo sve vreme od predškolske grupe sve do kraja osnovne škole, te da su učenici unapred upoznati sa zanimanjima, što olakšava izbor. Takođe je naglašeno da se mnogo češće upisuju četvorogodišnje stručne škole, ređe trogodišnji obrazovni profili i u veoma retkim slučajevima gimnazije, kao i to da u nekim individualnim slučajevima na izbor zanimanja utiču specifičnosti mesta iz kog učenik/ca dolazi. Na primer, zbog razvoja teške industrije i otvorenih novih radnih mesta u ovoj privrednoj grani u Boru, u ovom mestu povećana je zainteresovanost za obrazovni profil hemijski laborant.

ZAKLJUČCI

Pregled pozicioniranosti Roma i Romkinja na tržištu rada ukazuje na to da zaključci do kojih dolazimo nisu primenjivi na čitavu romsku populaciju u jednoj državi jer rukujemo samo postojećim podacima, odnosno podacima o Romima i Romkinjama koji su ušli u evidenciju neke institucije/organizacije, dok značajan deo ove populacije ostaje nevidljiv te postoji bojazan da će oni i u budućnosti ostati van domašaja ne samo evidencija, već i programa i politika usmerenih ka unapređenju obrazovanja i pospešivanju zaposlenosti i zapošljivosti romske nacionalne zajednice. Na osnovu podataka koji jesu dostupni, ono što dolazi do izražaja jeste da se romska zajednica, iako sporo i ponekada inertno, ipak preobražava i počinje da prati trendove tržišta rada, posebno kada su u pitanju mlađe kategorije stanovništva, kao i dvostruko marginalizovane grupacije, kao što su žene. I pored toga što je ovaj proces uočljiv, on još uvek nije dostigao nivo koji je potreban kako bi se napravio brojčano značajan pomak koji će promeniti statističku sliku zaposlenosti Roma u jednoj državi.

Za sada, najveći naponi dolaze iz pravca međunarodnih organizacija i civilnog sektora pretočeni u raznovrsne programe i pojedinačne projekte. Imajući u vidu da je njihov doseg ograničen na određeni broj korisnika, oni nisu dovoljni za potpuni preokret radne snage koju može da ponudi romska nacionalna manjina, ali nastavljaju da budu značajni jer – pored toga što daju prilike pojedincima – održavaju i podižu svest o važnosti obrazovanja i usavršavanja i motivaciju za istima i istovremeno podstiču poslodavce na rušenje nevidljivih, ali postojećih diskriminatornih barijera. Država je, na drugoj strani, uradila dobar posao uspostavivši stabilnu i inkluzivnu zakonsku regulativu i strateške dokumente koji se odnose na inkluziju romske zajednice sa akcentom na zapošljavanje, čak su uočeni i praktični pomaci na polju državnog dejstvovanja kao što je program Barvalipe. Međutim, ovakvi izopšteni projekti ograničeni vremenskim trajanjem i veličinom obuhvaćene grupe nedovoljni su za krajnji cilj deklarativno naveden u pomenutim strateškim smernicama – dostići zastupljenost Roma i Romkinja u državnoj upravi i javnoj administraciji koja je proporcionalna njihovoj zastupljenosti u opštoj populaciji.

Sakupljeni i obrađeni podaci ukazuju na sledeće zaključke:

- Zabeležen je hroničan nedostatak sveobuhvatnih podataka o stečenim kvalifikacijama, zaposlenosti i zapošljivosti romske zajednice bez razlike u analizi podataka šest ekonomija;
- Zbog rasprostranjene neformalne ekonomije, radno sposobnih, zaposlenih i nezaposlenih Roma i Romkinja ima više nego što pokazuju podaci NSZ i srodnih institucija;
- Nezaposlenost Roma i Romkinja je skoro tri puta veća u odnosu na većinsko stanovništvo;
- Nezaposlenost mladih Roma i ukupne populacije Romkinja dodatno zabrinjava;

- Četvrtina Roma traži posao preko NSZ više od četiri godine, a duže od toga traže oni bez osnovne škole. Što je veći stepen obrazovanja, period traženja posla je kraći;
- Lakše se dolazi do zaposlenja sa diplomom srednje škole, a najbrže s univerzitetskom diplomom, iako diplomaca ima oko 1%, u zavisnosti od analizirane ekonomije;
- Zakonski okviri, strategije i akcioni planovi jesu adekvatni, ali nisu sveobuhvatni i često izostavljaju romsku zajednicu koja nije evidentirana u NSZ;
- Sektori higijene, čistoće, građevine i sakupljanja sekundarnih sirovina dominantni su izvor zapošljavanja Roma i Romkinja;
- Multiperspektivno formalno i neformalno obrazovanje vodi boljem pozicioniranju na tržištu rada;
- Znanje stranih jezika, pre svega engleskog, kao i računarske i digitalne veštine nisko su razvijene kod romske populacije;
- Iako široko rasprostranjeni u obrazovnom sistemu, siromaštvo i neimaština veća su prepreka sticanju obrazovanja nego diskriminacija;
- Deficitarna zanimanja srednjeg obrazovanja u analiziranim ekonomijama su kuvari, stolari, higijeničari, pomoćni radnici u kuhinji, frizeri, automehaničari, električari, vodoinstalateri i konobari. Za Crnu Goru su potrebni i radnici u hotelijerstvu, od sobarica i kupališnih spasilaca do recepcionera;
- Deficitarne profesije visokog obrazovanja su pre svega inženjeri u građevinskoj, IT, mašinskoj i elektrotehničkoj industriji, zatim lekari široke specijalizacije, a posebno anesteziolozi, pedijatri i ginekolozi;
- Kompetencije koje Romi stiču u toku formalnog obrazovanja u Srbiji donekle odgovaraju potrebama domaćeg tržišta rada, a zanimljivo je da su prilagođenije potrebama tržišta rada evropskih zemalja u koje je najčešća emigracija (pre svega zemlje EU), dok su obrazovni profili izabrani od strane Roma i Romkinja ređe u grupi suficitarnih na tržištu rada;
- Kompetencije koje Romi stiču u okviru postojećih projekata u Srbiji koji dolaze iz međunarodnog i civilnog i ređe iz državnog sektora većim delom odgovaraju potrebama tržišta rada, posebno potrebi za diversifikacijom znanja i veština, ali dopiru do nedovoljnog broja korisnika kako bi se napravio statistički značajan pomak.

PREPORUKE

Preporuke koje slede nameću se kao logičan pravac delovanja i predstavljaju sintezu potreba da se odgovori na specifične izazove sa kojima se suočavaju Romi i Romkinje; potreba da se odgovori na trendove na tržištu rada koje nameću globalizacija i digitalizacija; ali i neumitnih izazova sa kojima smo suočeni u procesu izrade analize i koji proizilaze iz nedovoljne vidljivosti, praćenja i beleženja podataka o romskoj populaciji.

1. U godini održavanja popisa stanovništva i imovine ohrabriti romsku zajednicu da se izjasni u skladu sa svojom pripadnošću kako bi podaci o broju, obrazovanju i uslovima života bili verodostojniji;
2. U procesu izrade zakonskih rešenja, strategija i akcionih planova posebno insistirati na finansijskoj podršci u sprovođenju predviđenih rešenja, ali i principu sveobuhvatnosti kako bi postojeća rešenja imala efektivni uticaj na zajednicu, a ne samo na pojedinačne grupe koje ostaju jedine vidljive i pružaju iskrivljenu statističku sliku;
3. Sprovesti dubinsko i terensko istraživanje o učešću romske zajednice na tržištu rada kako bi se dobila preciznija slika o vrsti obavljenog posla, osnovu zaposlenja i razlozima neaktivnosti i koje će obuhvatiti one grupacije koje ostaju nevidljive za metode kabinetskog istraživanja;
4. Podržati programe i politike koji vode većem obuhvatu romske dece na upisu i završavanju srednjih škola i fakulteta putem stipendija, kredita i finansijske podrške za stanovanje i život van mesta prebivališta;
5. Podržati programe i politike koji vode većem učešću na tržištu rada kroz programe stažiranja, zapošljavanja, započinjanja sopstvenog biznisa bilo putem stipendiranja, malih grantova, besamatnih pozajmica ili javno-privatnih partnerstva s posebnim fokusom na mlade i žene;
6. Podržati programe i politike koji vode diversifikaciji profesija romske zajednice kroz multiperspektivno formalno i neformalno obrazovanje;
7. Podržati programe i politike koji vode unapređenju znanja i veština u domenu stranih jezika, posebno engleskog, kao i digitalne pismenosti – ovo je važno kako i za opšte tržište rada i tradicionalno postojeće poslove, tako i za ceo spektar izniklih mogućnosti u domenu tzv. poslova na daljinu koji je otvorila pandemija;
8. Podržati programe i politike koji vode smanjenju siromaštva, socijalne isključenosti i diskriminacije romske zajednice, a koji će posledično dovesti i do usklađivanja proporcionalnosti stopa nezaposlenosti Roma i Romkinja sa stopom nezaposlenosti opšte populacije u posmatranoj državi;
9. Podržati programe i politike koji ciljano vode obrazovanju i osposobljivanju Roma i Romkinja za obavljanje deficitarnih zanimanja srednjeg i visokog obrazovanja navedenih u zaključcima, ali i one koji vode širem obrazovanju od trenutnih i pretpostavljenih budućih deficitarnih zanimanja.

LISTA TABELA

1. *Tabela 1. Nezaposlenost Roma u Srbiji, NSZ 2022.*
2. *Tabela 2. Rangiranje šest ekonomija Zapadnog Balkana na PISA testiranju 2018.*

REFERENCE

- Analiza glavnih politika usmerenih na integraciju Roma i Egipćana u Crnoj Gori <https://www.rcc.int/romaintegration2020/files/admin/docs/4a586d9b9305c9c45a38c5b3128b2d54.pdf>
- Anketa o radnoj snazi, Republički zavod za statistiku <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/trziste-rada>
- Anketa o radnoj snazi, Uprava za statistiku – Monstat https://monstat.org/uploads/files/ARS/2021/4/ARS%20saopstenje_2021_Q4.pdf
- Anketa o radnoj snazi, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopstenja/2021/LAB_00_2021_Q3_1_SR.pdf
- Anketa o radnoj snazi, Državni zavod za statistiku Severne Makedonije shorturl.at/fpw39
- Anketa o radnoj snazi, Institut za statistiku Republike Albanije <http://www.instat.gov.al/en/themes/labour-market-and-education/employment-and-unemployment-from-lfs/publication/2021/quarterly-labour-force-survey-q3-2021/>
- Anketa o radnoj snazi, Agencija za statistiku Kosova <https://ask.rks.gov.net/sr/agencija-za-statistiku-kosova/add-news/anketa-o-radnoj-snazi-ars-k2-2021>
- Andreas Schleicher, PISA 2018, Insights and interpretations, OECD <https://www.oecd.org/pisa/PISA%202018%20Insights%20and%20Interpretations%20FINAL%20PDF.pdf>
- Akcioni plan 2021–2023 https://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/15/15766_akcioni_plan_za_period_od_2021._d_o_2023._godine.pdf
- Besime Ziberi, Donat Rexha, Kosovare Ukshini, Journal of Governance and Regulation / Volume 10, Issue 3, 2021 https://www.researchgate.net/publication/353680563_Skills_mismatch_in_the_labor_market_The_future_of_work_from_the_viewpoint_of_enterprises_in_case_of_Kosovo
- Brancatelli, Marguerie and Brodmann, Job Creation and Demand for Skills in Kosovo, World Bank Group, 2020 <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/33850/Job-Creation-and-Demand-for-Skills-in-Kosovo-What-Can-We-Learn-from-Job-Portal-Data.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Da li Romkinje imaju iste životne prilike da se zaposle kao i drugi? Beograd, Opre Roma, 2021. <https://www.opreromasrbija.rs/publikacije/25-da-li-romkinje-imaju-iste-zivotne-prilike-da-se-zaposle-kao-i-drugi>
- Дијагностика на општинските пазари на труд во Северна Македонија, Институт за економски истражувања и политики <https://www.financethink.mk/wp-content/uploads/2021/09/Zbirka-na-analiticki-izvestai-1.pdf>

- Declaration of Western Balkans Partners on Roma Integration within the EU Enlargement Process 2019 <https://www.rcc.int/romaintegration2020/docs/105/the-poznan-declaration>
- Deficitarna zanimanja u Republici Srbiji, Unija poslodavaca Srbije <https://www.poslodavci.rs/wp-content/uploads/2018/09/deficitarna-zanimanja-u-r.srbiji-converted.pdf>
- Dražić, Marija: Položaj Roma i Romkinja na tržištu rada u Kraljevu. Beograd, NVO Praxis, 2021.
- Intervju sa predsednikom SKRUG, Osmanom Balićem <https://www.ligaroma.org.rs/sr/>
- Integracija Roma, Mapa puta 2019–2021, Crna Gora <https://www.rcc.int/romaintegration2020/files/admin/docs/933442bb7ca89d78b83e307b36a00887.pdf>
- Integracija Roma, Mapa puta 2019–2021, Bosna i Hercegovina <https://www.rcc.int/romaintegration2020/files/admin/docs/8c91226cabf79dfa93a5d6d0773edc17.pdf>
- Integracija Roma, Mapa puta 2019–2021, Albanija <https://www.rcc.int/romaintegration2020/files/admin/docs/047a185c6a843ce4f67e090aaa633bff.pdf>
- Integracija Roma, Mapa puta 2019–2021, Kosovo <https://www.rcc.int/romaintegration2020/files/admin/docs/a87ac83da9dbc3570769ad3640f83f59.pdf>
- Istraživanje o deficitarnim zanimanjima u Crnoj Gori za 2019, Zavod za zapošljavanje Crne Gore, 2020 <https://www.zzzcg.me/wp-content/uploads/2021/04/ISTRA%20C5%20BDIVANJE-Deficitarna-zanimanja-ZA-SAJT.pdf>
- Knežević, A.: *Romi (Cigani) u Beogradu – etnodemografska proučavanja*, Beograd, Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet, 2010. u Naim Leo Beširi (2021)
- Macura Milovanović, S.: *Romska deca i škola – kako istopiti grudvu?*, Beograd, Zadužbina Andrejević, 2001. u Naim Leo Beširi (2021)
- Mapping the Skills, Employment Opportunities, and Undertaking by Roma and Egyptian Communities <http://cessalbania.al/wp-content/uploads/2017/02/Botimi-i-ri.pdf>
- McGrath J, Report on Labour Shortages and Surpluses, European Labour Authority, 2021 <https://www.ela.europa.eu/en/media/725>
- Mojsoska Blazevski, Nikica; The European Training Foundation, 2019 <https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/2019-07/Skills%20mismatch%20measurement%20North%20Macedonia.pdf>
- Nacionalna strategija za zapošljavanje 2012–2026 https://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/15/15855_strategija_zaposljavanja_u_rs_2021-2026.pdf
- Naim Leo Beširi, Analiza primene afirmativnih mera za obrazovanje Roma i Romkinja u Srbiji, Fond za obrazovanje Roma, 2021.

- Posledice kovida-19 na položaj osetljivih grupa i grupa u riziku, Tim UN za ljudska prava u Srbiji i Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, 2020 http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2020/12/Posledice_Kovid19_na_polozaj_osetljivih_grupa_i_grupa_u_riziku.pdf
- Procenjeni i zvanični podaci o broju Roma u Evropi, Savet Evrope, 2012 <http://bit.ly/2hP1pIe>
- Prof. dr Radovanović, S.; doc. dr Knežević, A. u Naim Leo Beširi (2021).
- Radović, Milan; Međedović, Kerim: Analiza pravnih i institucionalnih mehanizama za pružanje servisa socijalne integracije Roma i Egipćana u Crnoj Gori, Podgorica, Romacted, 2019.
- Program reformi politike zapošljavanja i socijalne politike pristupanja Evropskoj uniji (2016) <https://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2016/06/SIPRU-ESRP-2016-Srpski.pdf>
- Pregled položaja Romske, Aškalijske i Egipatske zajednice na Kosovu, OSCE, 2020 https://www.osce.org/files/f/documents/f/6/443593_1.pdf
- Regional Roma Survey, UNDP, 2018 <https://www.undp.org/eurasia/publications/regional-roma-survey-2017-country-fact-sheets>
- Roma Integration Public Policy in Albania – Background Paper, RCC <https://www.rcc.int/romaintegration2020/files/admin/docs/3971f6d06c4ec62094cdcf7972700986.pdf>
- Sve više poslova – Sve manje kandidata, Infostud, 2022 <https://poslovi.infostud.com/vesti/Sve-vise-poslova-Sve-manje-kandidata/55989>
- Specijalni izveštaj o položaju Roma u Bosni i Hercegovini, Ombudsman BiH <https://www.osce.org/files/f/documents/e/e/110497.pdf>
- Strategija za inkluziju Roma 2022–2030 Vlade Severne Makedonije <https://www.mtsp.gov.mk/content/pdf/2022/Strategija%20za%20inkluzija%20na%20Romite%202022-2030%2003-02-2022%20finalna%20verzija.pdf>
- Strategy for the Roma in Republic of Macedonia 2014–2020, Ministry of Labour and Social Policy in collaboration with the National Coordinator of the Decade and Strategy of Roma, 2014 <https://www.rcc.int/romaintegration2020/files/admin/docs/a4b7a7abd52eaa6a5b369f18f180cc12.pdf>
- Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja 2016–2025 <https://www.minrzs.gov.rs/sr/dokumenti/predlozi-i-nacrti/sektor-za-medjunarodnu-saradnju-evropske-integracije-i-projekte/strategija-za-socijalno-ukljucivanje-roma>
- The 25 U.S. roles that are growing in demand, LinkedIn, LinkedIn Jobs on the Rise, 2022 <https://www.linkedin.com/pulse/linkedin-jobs-rise-2022-25-us-roles-growing-demand-linkedin-news/>

- 'Use it or lose it!' How do migration, human capital and the labour market interact in the Western Balkans? <https://www.etf.europa.eu/en/publications-and-resources/publications/use-it-or-lose-it-how-do-migration-human-capital-and-labour>